

чылдың август
е үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 76

(18663)

2015 чылдың
июль 14
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

КАДЫКШЫЛДЫҢ СУЛА ШИМЧЭЭШКИННЕРИ

«Ханнаар аңнаашкыны» деп аалдың чанынга Кыдаттан келген чунань школазының ушунуң тер-мастерлери Лью Чао биле Ванг кезээкиниң 18.30 шакта кадык-сула шимчээшкиннерин эрттирар. Июль 6-дан эгелеп, хүннүң-ген, кезээ 100 ажыг күзүлдигер, спортчулар башкылардан илгерини ап эгелээн.

Унгу кыдат дайынчы уран чүүлдүң вири улуг-даа, бичии-даа назылыг-ажок тааржыр. Амгы үеде шапкын иштиг, амыдыралдыг кижилерниң экижидер, сагыш-сеткилин оодып алырының бир аргазы ол. Комплекстиг шимчээшкиннеринден сагыш-сеткили оожургал алырында, чүрек-дамыр системазынга дарлыг болгаш кадыкшылга таа-лыг дээрзин ушу башкылары Иван аттыг спорт комплекзинге болган ылга үезинде дыңнаткан.

12-де башкыларының өөредииң биле 18.00 шак үезинде «Ханнаар аңнаашкыны» тураскаалдың чанынга чеде. Агаар-бойдус сериин, хадымзы-а турар болза, улуг, бичии назылыг-р хөйү-биле чыгылып келген болду. 18.30 шакта Лью Чао, улаштыр Луай башкыларның соондан сула эшкиннерни кылып кириптивис. Эл чок кижиге башкыларның соон-имчээшкиннер кылыры ындыг-ла вес болду. Мээң чанымда өөрлерим аргаларын эки билири көскү, баш-иле деңге шимчээшкиннерни кылып турлар. Бир шак хире уламчылаан

кичээлдин соонда, «өөреникчилер»-биле жураштым.

«Чеди-Хаан» уруглар болгаш элээ-дилер спорт школазының ушу тренери Роберт Күнзек:

— Понедельниктен тура чаа шимчээш-киннер комплекзин башкылар өөредип эгелээр. Тайцзицюань — ушунуң тергиин хевирлериниң бирээзи-дир. Ону тыва дылче очулдуарга, төңчү чок чудуруктуң аргазы дээр. Найысылалда ажылдап турар кижилерниң хөй кезин компьютер артында, хөй шимчевейн турары билдингир. Ынчангаш чайы чок-даа болза, кадыкшылын быжыктырып, эртен, кезээ сула шимчээш-киннерге киржир болза, мага-ботка, сөөк-даякка, күш-шыдал сайзырадырынга аажок ажыктыг.

Бистиң школавыстың ушу секциязының спортчуларының аразында бо чылын кызыл дипломнар-биле дооскан уруглар бар болганынга чоргаарланар мен. Олар ушунуң аргаларын сактып ап, өөренир болгаш угаан-медерели дыка сайзыраңгай.

Дөрт, беш хонуктуң дургузунда маңаа кээп турар хоочуннар уйгу-дыжывыс эки-жип, баш аары намдап турар деп чугаа-лап турдулар.

Лидия Дондуй, кырган-ава:

— Мен ийи уйнуум-биле бо башкыларның кичээлдеринче үзүктел чокка кээп тур бис. Сула шимчээшкиннер соонда, шыңганнарым безин чуурулбады. Эрткен чылын найысылалга эртип турган «Эртенги сергек эгелээшкн» деп төлөвилелге уйук-тарым-биле эгезинден эгелээш, төңчүзүңге чедир кириштивис.

Чоргаарланарывыс «Ханнаар аңнаашкыны» тураскаалдың чанынга,

күчүлүг Улуг-Хемден сырыннап кээп турар арыг агаарны тынмышаан, ушунуң тергиин башкылары-биле кадыкшылга ажыктыг сула шимчээшкиннер кылыры ышкаш онза-гай үе кайда боор. Кезээ бажыңга келирге, кижиниң сагыш-сеткили чырык, мага-боду чиигей бээр болгаш уйгу-дыш экижиир-дир.

Кара-кыс Кертик-оол, Кызылдың А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл коллед-жизиниң студентизи:

— Мен бодум черле ушуга сонургал-дыг болгаш 9-ку класстан эгелеп «Чеди-Хаан» уруглар болгаш элээдилер спорт школазының ушу секциязынче кирип ал-гаш, ону доостум. Ынчангаш чайгы дышта-нылга үезинде, Кыдаттан ушу башкылары кээрин интернет четкизиниң «Facebook» социал арынындан билип алгаш, улуг күзүл-биле киржип тур мен.

Павел Иванов, хоочун:

— Мен черле спортка дыка ынак кижиги мен. Кыдаттан ушу башкылары келген деп интернет четкизинден билип алдым. Ынчангаш кезээниң-не көвүрүг чанындан маңап келгеш, кадыкшыл сула шимчээш-киннеринге киржип тур мен. Ушунуң чуртундан келген башкылардан өөредиг алыры — улуг аас-кежик-тир. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол июль 10-да бистиң-биле кады ушунуң аргалын кылып турду. Ынчангаш Шолбан Кара-оолга Кыдаттан тергиин башкыларны чалааны дээш өөрүп четтиргенимни илередип тур мен.

Эртенги үеде 5 чыл аттыг стадионга 7.30 шакта кадыкшылга гимнастиказын эрттирип турарын сагындырып каалы.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

ТЫВА — ТУРУМ РЕГИОННАРНЫҢ АРАЗЫНДА

Онза байдалдар-биле холбашкан июньнуң бергедээшкиннери Тываның социал-политиктиг турум чоруун кошкаш кылбаан. Июньнуң ээлчеглиг рейтинг-зинде республика ооң мурнунда туружун ээлеп, Россияның регионнарындан эң-не таарымчалыг регионнар санында хевээр артканын РФ-тиң субъектилериниң турум чоруунуң деңгелин шинчилеп турар «Пе-тербург политиказы» фонд демдеглээн. Сибирь федералдыг округта Кемерово биле Томск областарының соонда үшкү черни Тыва ээлээн.

Эксперттерниң бодалы-биле, бедик деңгелдиг регионнар бөлүүндөн рес-публика июнь айда үнүп болурунун ба-рымдаалары турган. Агаар канчаар-даа аажок изиг, чаңгыс-даа чаъс чагбаанын-дан, чайның башкы айы 40 муң гектар чер-ге арга-арыг өрттеринден эгелээн. Ындыг болзажок, нарынының талазы-биле 6-гы чергениң өрттерин чурттакчылыг черлер чоогунче чоокшулатпаан.

Уругларның «Орленок» чайгы дышта-нылга лагеринге хораннанышкын рес-публикага хөй-ниитиниң хөлээшкенин болдуруп, рейтингиге багай салдарны чедирген деп, политологтар санап турар.

Республиканың бурунгаар хөгжүл-дезинге улуг рольду ойнаар эки бо-луушкуннарның эрткен айда хөй болганы июньнуң багай талазын чаа базыпканын «Петербург политиказы» фонд дем-деглээн. Сибирьде улуг дээн Кызыл-Таштыгының даг-болбаазырадылга комби-надын ажыглалче киригени эки үнелелди эккелген. Чаңгыс ол бүдүрүлгени ажыглал-га киригени келир чылын Тываның бюдже-динге барык чартык миллиард рубль орул-ганы кирип, республика бюджетиниң 3 хуузу тургузар. Тываның социал угла-нышкынның төлөвилелдеринге киржир арганы тургузары-биле ол комбинатка үндүрүг дыштанылганын берген.

Аар чүкк сөөртүр машиналарны хоо-рай иштинин оруктарындан чайлады-ры-биле, найысылалды оюп чоруур 18 километр узун дурттуг орукту ажитканы эки болуушкун болган деп, «Петербург политиказы» фонд айткан.

Республиканың экономиктиг курла-вырын хөгжүдеринге Тываның, Моолдун, Кыдаттың садыг-үлетпүр палаталарының аразында бот-боттарын билчириниң ме-морандумунга аттарны салганы эки чүүл деп рейтингиниң авторлары санап турар. База бир барымдаа, Стратегтиг комму-никация болгаш социал төлөвилелдер институтунуң тургусканы онкологтук айыыл чок чоруктуң рейтингинде рес-публика 4-кү черни ээлээни, июнь айда Тывага болган чедимче чок чүүлдерниң орнун дуглаан. Россияда ол көргүзүг 100 муң чурттакчыга онааштыр 374 кижиге бол-за, Тывада ол 2 ажыг катап эвээш - 179,4. ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

ТЫВА: «ЕВРАЗИЯНЫҢ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫГ АЛДЫНЫ»

Глобализация үезинде девискээрлерниң шапкын хөгжүлдэинге турскааткан аныяктар шуулганының темаларлыг дискуссиялар, «тегерик столдар» болгаш мастер-класстар дээш, өске-даа хемчеглерниң планын Тываның Чазза бадылаан. Күрүне эргелеп-башкарылганынга, бизнес, чоннар аразында кады ажилдажылгага, культуралар аразында коммуникация адырында чидиг айтырылганын шиитпирлээр ажил-чорудулгага талантылыг башкарыкчыларны, аныяк эртемденнерни, сайгарлыкчыларны, аныяктар командаларын хаара тударын шуулганга сайгарып чугаалажыр.

Россияны экономиктиг болгаш социал-культуралыг күчүлүг чурт кылдыр көргүзери-биле, шуулган үезинде Азияның географтыг төвүнге кедилгилерин ажилдап кылгаш, боттандыраарының инновациялыг аныяктар шөлдерин, ниитилежилгелерни тургузуп, аныяк лидерлерни илередип, социал-экономиктиг идеп-кейжи чорукка идигни берип, башкарыкчыларның профессионал хууда өзүлдэин деткип, аныяктарның төлөвилелдерин ажилдап кылыр.

Европа, Азия, Оожум океан база Россияның бүгү регионнарындан 18-тен 35 хар аразында назылыг 300 ажыг кижилер – сайгарлыкчылар, башкарыкчылар, эртемденнер, журналистер, аспирантылар, студентилер шуулганга киржир. Конкурске киригэн төлөвилелдерни эге дээрзинде өөрөдөлгө шөлчүгештеринге

көөр, оон эксперт комиссиязы бодунуң шилилгезин чорудар. Комиссия кижигүннериниң бөдүүн бадылаашкынының түңнелдери-биле тиилекчилерни илередир.

Шуулганың хемчеглерин эртеринге волонтерлар организациялары киржир. 2015 чылдың август 1-ге чедир конкурстун шилилгезин эрттиргеш, эки тураларга өөрөдөлгөни чорудар. Тываның Аныяктар херектери болгаш спорт яамызының дыңнатканы-биле, бо хүнге чедир волонтер болуксаан 20 кижиден билдиришкин кирген.

Тывада бүгү делегейниң аныяктар шуулганынга киржир чугула документилерниң даңзызын, негелделерин база оргкомитет-биле харылзажырын шуулганың www.tuvaforum.ru албан-өзүзүнүң сайтында айыткан. Сайтыдан шуулганың темалары, ажылының кол угланышкыннары болгаш сорулгалары-биле таныжып болур. Тодаргай болгаш чиге планнарны хемчегниң эгелээринге чедир 10 хонук артканда сайтыга салыр. Делегей чергелиг төлөвилелди 2015 чылдың сентябрь 18-20 хүннеринде эрттирерин сагындыраал.

Тываның Чаззааның айтышкыны-биле «Евразияның интеллектуалдыг алдыны» I Бүгү-делегейниң аныяктар шуулганының дирекциязының составын, улуг төлөвилелди белеткээр болгаш эрттирер 10 бөлүктү бадылаан. Ажилчын бөлүктөрже кирген республиканың яамылар болгаш ведомстволар, бүдүрүлгелер болгаш организациялар удуртукчулары шуулганын организастаарының аңгы-аңгы угланышкыннарын федералдыг структуралар болгаш өске-даа регионнар-биле дугуржуп, таарыштырып, инженер-техниктиг хандырылганы харыылап, айыыл чок чорукту болгаш чурумну хандырып, культура программасын, кол дискуссиялыг өөрөдөлгө шөлчүгештериниң программаларын ажилдап кылыр.

ТР-ниң Чаззааның парлалга албаны.

«АЛДЫН-БУЛАКТЫ» КИИРГЕН

Туризм талазы-биле федералдыг агентилел (Ростуризм) федералдыг бюджеттен акшаландырар 55 регион төлөвилелдериниң санынче Тывада «Алдын-Булак» этно-культура комплекси биле «Силбир» төптүн баазасынга турисчи кластерлерни тургузар дугайында төлөвилелдерин киригэн. Оон-биле холбаштыр «Россия Федерациясында иштиги болгаш үнүүшкүнүгү туризмни хөгжүдери (2011-2018 чылдарда)» федералдыг тускай сорулгалыг программага өскерлишкиннер киригэн ведомство белеткээн деп Ростуризмниң сайтызы дыңнаткан.

Ол доктаал федералдыг тускай сорулгалыг программаже кирген турисчи кластерлер тур-

гузар төлөвилелдерниң акшаландырышкынының хемчээлин тодараткан. Төлөвилелдерниң чамдызы эрткен чылдарда программа боттанылгасындан күрүне деткимчезин ап каапкан болза, артканнары бо чылын азы дараазында чылдарда ону алыр. Күрүне акшаландырышкынының дөстери: Россияның Спорт, туризм яамызы, Россияның Регионнар хөгжүлдэзиниң яамызы база Ростуризм.

Доктаалдыг төлөвилели езугаар «Россия Федерациясында иштиги болгаш үнүүшкүнүгү туризмни хөгжүдери (2011-2018 чылдарда)» федералдыг тускай сорулгалыг программа-биле федералдыг бюджеттен Россияның регионнарынга 2011-2018 чылдарда туризмни сайзырадырынга 32 млрд. рубль көрдүнгөн. 2014 чылда 4,4 млрд. рубльди, 2015 чылда 4 млрд. рубльди, 2016 чылда - 4,8 млрд. рубльди, 2017 чылда - 5,1 млрд. рубльди, 2018 чылда - 6,3 млрд. рубльди аңгылаары планнаттыг.

gov.tuva.ru

СОНУУРГАК УРУГЛАР

Янзы-бүрү оюннар ойнаары база солун. Лагерьде чем чаагай, эки-дир.

Чимит Оттамбаа:

— Өгнү иштин чыып кылыры меңээ солун. Даштарга тоолдарның маадырларын чурууру база.

Алина:

— Мен 2-ги классты доостум. Ырлап өөренири, чуруттунары солун-дур.

Балдан Цүлтем:

— Лагерьге бир дугаар сезонда дыштанырымга солун боорга, 2 дугаар сезонда база келдим. Өгнү иштин шын дерип, даштын чараштап кылдым. Билбес чүүлдерге өөренири солун-дур. Авамга кылып алган өөмнү белекке бээр мен.

Мээң чугаалашкан уругларымның чугаазы дыка чаптанчыг болду.

Лагерьде уруглар, оолдарның дыштанылганын башкылар солун болгаш ажыктыг кылдыр организастаанын эскердим. Башкылар уруглар-биле кады Тываның кожууннарынга аас-биле экскурсиялап турар улус болду. Хүннүң-не бир-ле кожуун-биле таныжып, оон дугайында ажыктыг чүүлдерни билеп алыр.

Светлана Владимировна Тютюгина удурткан хөгжүм бөлгүмүнде «Аялганы тып» деп оюнну ойнап, кады ырлажып, «Мультландияга» барып, концерттерни көргүзүп турары уругларга дыка солун. «Аялганы тып» деп оюн үезинде ырларның аялгаларын дыңнап, кайы ырның аялганы дээрзин тып, уруглар болгаш башкылар-биле кады ыр-

лажып ордум. Дыка Башкылар, өөр биле хөөрежип олур кижилер менче кичээни оларын эскерип каа биле база чугаалаш биле Юлия Тыва университетиниң студентилер болдулар. Даниил педагогика факультет курузун дооскан, а логия факультетини чузу. Студентилер бо лагерьде чайгып тирип турар. Юлия Ц хоорайның № 1 ш доозукчу болду: «Ламга чайгы практик меңээ солун-дур» — гаалады.

Душ үезинде по йындырганы амдан чип, чемненгеш, ужны уламчыладыыс чилерниң дыштаныл кыларның билдиги таанын, уругларга м таныры чүү хире сол ажыктыг магадап б

Кижизидикчи башкы Даржаевна Мандан-о Маадыр-ооловна Чы тина Васильевна Со Чыскал-ооловна Дав башкызы Светлана Вла Тютюгина, лагерьниң Мара Бадыевна Ондар яныг ажылынга чедип күзеп, лагерьде дышта уруглар-биле өөрүшкү лажып чарылдым.

Чайгы дыштаныл болгаш солун-на болз Ульяна АРАКЧАА-е Шагаан-Арыг хоор

«БАЙЛАК» ЛАГЕРЬДЕ

Чагытай хөлдүн кыдында, Танды сыннарының эдээнде чурмалдыг каас-чараш бойдустуг черде «Байлак» кадыкшылга лагеринде хөй ажы-төлдүг, социал байдалы нарын өг-бүлелерниң уруглары чиигелделиг болгаш халас путевкалар-биле дыштанып турар. Лагерьниң куратору — ТР-ниң Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилели.

Бирги сезонда «Байлак» дыштанылга лагерин 2015 чылдың июнь 23-тен эгелеп республиканың кожууннарындан уругларны хүлээп ап, ажылын эгелээн. Бай-Тайга кожуундан дуңмавыстың оглу бо лагерьде дыштанып турар. Аңаа ужуражып чеде бергеш, эскерген

чүүлдеримни бижикседим.

2015 чылдың июнь 25-те «Шын» солунга лагерьниң септелгезиниң дугайында материалды бижээн. Кылдыңган ажилдарның түңнели бар-дыр деп ийи караам-биле көрдүм.

Уруглар лагерьден чүге чаныксап турары? Бо айтырыг мени дүвүретти. Бирээде, лагерьде эрттирип турар хемчеглерниң кижизидикчи сорулгаларын башкылар чедип ап шыдавайын турар; ийиде, оон эргелекчизи, эмчизи уругларның аш-чемин поварлар норма-чижек-биле берип турарын хыналдага албааны хомуданчыг; үште, лагерь чурмалдыг каас-чараш бойдустуг черде турар болганда, бойдус темалыг экскурсиялар

организаставайн тур Кижилер бойдустуг төл уругларга билиндирер чугула.

ТР-ниң Өг-бүлө болгаш херектериниң талазы-биле агентилелинче кели «Байлак» лагерин экологизидилгө угланыш тургузарын сүмеледи ажилдаары-биле Т күрүне университети логия факультетини курстар студентилерин дуп болур. «Байлак» дык лагериниң коллективин үшкү сезоннарда чогу ажилдаарын күзедим.

Көк-оол

Тээли суур.

ХҮНДҮЛЭЭЧЕЛ ЧОНУВУСКА

откен неделяда «Шын»-нун корреспондентилери кы Бай-Тайга кожуунга кчылап четтивис. Кожуунгазының бажының ийи-ыдында коридорда хана ана азып каан, каракка до-илдигер. Номчуй бээривис-харлаар «Шын» солунга, жылдакчыларынга турасан болду. Ында Бай-Тайга уг журналистер Күжүгетевич Шойгу, Салчак Көкович Самба-Людун, Таан-Иопанашович Хертек, Сер-уганович Хертек, Артур-ор-олович Хертек база хана Салчаковна Балчыр

«Шынчыларга» тураскааткан хана солуннар.

сеткилиниң ханызындан дүвүрүп чоруур чогадыкчы башкылар Тараа Салчаковна Оссурга, Ким

Чечек Хомушкеевна, Көкөн Сериң-ооловнага четтиргенивис илеретпес аргавыс чок.

Бо сургакчылаашкынывыс үре-түннелдиг болуп, солун чагыдылгасын удуртур-баштаар даргалар холга алыр боор деп идегеп артывыс. Албан организацияларның удуртукчулары, чурттакчы чонну баштап олар даргалар боттары үлегер-чижээн көргүзүп, тыва нациявыс, тыва дылывыс дээш сагыш аарып чоруур кижилерүзү хоочун солун «Шынны» черле доктаамал чагыдып ап чоруур болзун деп чырык күзелювис амыдыралга боттаныр-ла болзунам. Бистиң бөлүк-биле үе-шагын харамнанмай аылдап, сумуларже чедер бензин-биле хандырган кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы, аныяк удуртукчу Аяс Сергеевич Чанзанга четтиргенивисти илередип, чедишкениннерни күзеп тур бис.

Бодувус талавыстан Бай-Тайганы, ооң төлөттиг кижилерин удаа-дараа чырыдарын азап каалы. Сентябрь айда «Шын» солунун 90 чылын демдеглээр байырлыг хуралга байтайгажылар ол-ла хана солуннарын, концерт оюнун бараалгадып чедип кээр болган. Өөрүп манаар бис.

Светлана БАЛЧЫР,
«Шын» солунунун кол редакторунун оралакчызы.

Владимир ЧАДАМБАНЫН
тырттырган чуруктары.

«Сайзанақтың» ээлери журналистерге аян тудуп турлар.

ның чуруктарын аскаш, ктеп тургаш байыр ченин улуг сонуургал-бимчудувус. Хоочун солунны» беди-биле үнелепур бай-тайгажыларның нгейи, сагыш чогаашкы-зш өөрүп четтиргенивис-ереди ор бис. Ылаңгыя «Мөңгүлек» чечен чогаал жыышкынының болгаш «Сайзана» хоочуннар билиниң кижигүннери, Бай-ның ат-сурагы кижиле-курлак чедир мөгөйдювис. Иң солунун салым-чолу, агыдылгасы дээш сагыш-

Көк-оолович Сарыг-Донгакка, Бараат Иргитович Делег-оолга, Көк-оол Байыр-оолович Салчакка, уруглар библиотеказының эргелекчизи Наталья Пенеевна Салчакка, кожуунун архив эргелекчизи Светлана Иргитовна Самбай-оолга «Шын» солунга бедик утка-шынарлыг үнелелдери болгаш ханы хүндүткел дээш четтиргенивисти солунувус арнын дамчыштыр илередип ор бис. Аш-чемниг, аян ырлыг бисти алгап-мактап, сагыш-сеткиливисти өөртүп, ажил-ишче улам чалгынналдырган Нина Хертековнага,

ТҮҢНЕЛДЕРНИ
ЭКИЖИДЕРИ-БИЛЕ

Сибирь федералдыг округ-тун (СФО) субъектилеринде инвестиция климадының байдалының Национал рейтинг түңнелдеринин дугайында «төгери столга» чугаалашкан.

СФО-да Стратегтиг чаа эгелээшкениннер агентилелиниң удуртукчузу Илья Воронов Хакасия болгаш Тыва Республикаларда Стратегтиг чаа эгелээшкениннер агентилелиниң хей-ниитинин төлээзи-биле кады Тывага ажилчын сургакчылаашкын-биле келгеш барган.

Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту Тыва Республиканың девискээринге хөгжүдеринин дугайында муниципалдыг тургузугларның ажилдакчыларынга өөредилге 2015 чылдың июль 8-те болуп эрткен.

Июль 9-та ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күөседип турар ТР-ниң саң-хөө сайыды Орлан Достайның удуртулгасы-биле «төгери стол» болган. Аңаа ТР-ниң күөсекчи эрге-чагырга органнарының, эрге-чагырганың федералдыг тургузугларының, ТР-ниң Бизнес-инкубаторунун, ТР-ниң Садыг-үлетпүр палатазының, ТР-ниң сайгарлыкчы чорукту деткиир фондузунун ажилдакчылары киришкен.

РФ-тиң субъектилеринде инвестиция климадының байдалының национал рейтингинин түңнелдерин эге баштай 2015 чылдың июньда Петербурга делегей чергелиг экономиктиг форумга сайгарып көргөн.

Рейтингинин кол принциви – кандыг-даа байдалы хамаарылга чокка, 50 аңгы көргүзүглерин көрүп тургаш, регионнары деңнээри. Мону чорударда, Россияның ийи чүс муң ажыг сайгарлыкчыларынга айтырылганы салган.

Тыва Республиканың инвестиция климадын экижидери-биле дараазында чүнү кылза экил дээрзин «төгери столга» сайгарып чугаалашкан. Оон аңгыда, Сибирь Федералдыг округта Стратегтиг чаа эгелээшкениннер агентилелиниң удуртукчузу Илья Воронов Тыва Республиканың Чазаның төлээлерин июль 25-те Алтай крайның Белокуриха хоорайга эртер округ чергелиг семинар-хуралга кирип келирин чалаан.

«Төгери столду» түңнөп тура, ТР-ниң саң-хөө сайыды Орлан Достай 2015 чылдың август 1-ге чедир Национал рейтингинин түңнелдерин экижидери-биле санал-оналдар даңзызын орук картазының хевиринге ажилдап кылырын даандырган.

БАРЫП ЧОРААННАР

Тыва Республиканың Хей-ниити палатазының социал болгаш мөзү-шынар кижизидилгезинин талазы-биле комитетинин кижигүннери өскүс болгаш ада-иезинин азыралы чок арткан уругларның школа-интернадынга, кулаа дыңналас уругларның школа-интернадынга болгаш республиканың кадеттер школа-интернадынга өөренип, чурттап турар уругларның өөредилгези болгаш амыдыралының байдалы-биле таныжар сорулгалыг чорааннар. Өскүс болгаш ада-иезинин

азыралы чок арткан уругларның школа-интернадында турар уругларның саны оон мурнунда чылдарнындан эвээжээн болган. Ону школаның удуртулгасы өскүс уругларны азырап ап турар өг-бүлелеринин көвүдээни-биле тайылбырлаан.

Кулаа дыңналас уругларның школа-интернадының Кызыл хоорайның Ленин кудумчузу №3 адресиг бажыны уругларның өөредилгезинин болгаш кижизидилгезинин негелделеринге дүүшпезин демдеглээннер.

Бистиң корр.

Республиканың ХБАБ эргелелиниң 70 чылынга

ХЕРЕЧИЛЕЛДЕРНИ ТЫВЫСКАН МЕН

45 чылга чедир тыва кижилел чок чораан. ТАР 1944 эки тура-биле ССРЭ-ниң, янын хүрээленинге кир-өлүндө тыва кижилел ССРЭ тызы болур аас-кежиктиг чоргаарал-дыр. Оон ХБАБ эргелели 2015 чылда 70 чыл чедер бергени база загай, төөгүлүг болуушкун. Ийи төрүттүнген дугайында айгы херечилелдеринин күсүмээр, дооразы – 13 см, – 15 см хемчээлдиг турган. Түндө «Бүгү чурттарның тарийлери каттыжыңар!» рус дыл кырында бижээн. Даанда ССРЭ-ниң Иштики теринин улус комиссариат-паш ССРЭ-ниң улуг, биче үлдө демдээн сиилбээн. Ийи төрүттүнген дугайын-речилелмни Тыва авто-областың Чөөн-Хемчик нун Чыргакы сумузу-нун бийдалдың актылар дилгезинге 1945 чылдың бры 16-да 413 дугаар би-

жидилге-биле С.Семен дээр бижээчи тывыскан. Ынчан аалы-выс Чыварлыг Дагыр-Шеми чуртувустун Шеңнелиг-Хонашка күзээвиске турган. Бижээчилер аъттар мунуп алган аалдар кезип, бүрүткел кылып чоруп турган. Мен ол херечилелм-биле ССРЭ хамаатызының паспортун холга алган мен.

Ынчангы ол чылдарда бир берге чүүл – кижилеринин назы-харын тодарадып алырында. Кажан, кайы айның, каштың хүнүндө төрүттүнгенин чүгле улуг назылыг кижилеринин сактып адаан аксын барымдаалап бижири турган. Ай календарын, күстүн, чайның, частың, кыштың башкы, адак, ортаа айы дээш сактып, санап оргаш бижидер. Эмчиниң бижики документизи чок болганда, сактып тодараткан бижимелдеринде ол үеде частыгылар тургулааны чугаажок. Чамдык улустарның хары кызырлып, чамдыктарының хары улгады-даа берген боор.

1958 чылда мен ажилчы чоннар депутаттарының Чыргакчы көдээ совединиң күөсекчи комитетинин секретарына соңгуттургаш, ажилдай бергенимде бир берге, бужурганчыг ажил – чаа төрүттүнген чаштарга төрүттүнген дугайында херечилелдер бижи, тыпсыры. Ботие, хей уругларлыг иелерге пособие болгаш хары угда мөөң акша алыр саазынар бижири. Үштен өрү хей уругларлыг иелерни орден-медальдар-биле шаңналга кириер бүгү документи-терини долдурар. Оон аңгыда өгленишкенерге херечилелдер, дуу оранче чоруткан, чок болган кижилерге мөчээнинин дугайында херечилелдерни база сумунун секретары бижири турган. Өске албан бижики-биле ажил баш көдүрбес хей, берге аар чүэкту шыдажып чордум.

Суму секретарына ажилдап турган чылдарымда 87 кижинин төрүттүнген дугайында херечилелдерин бижи, тывыскан

мен. Олар амгы үеде 50 хар ажа берген кырган-авалар, кырган-ачалар. Шуптузу ортумак болгаш дээди эртем-билигиг, ак сеткилдиг, үре-түннелдиг ажилдап чоруурунга чоргаарланыр мен.

ХБАБ эргелелинге аныяк-чалыы үезинде мога-шылаг чокка ак сеткилдиг ажилдап чораан эштеримни сактып бижирийн. Анай Салчаковна Монгуш, Дарый Лопсаңчаповна Саая, Өнер Айыжыевна Сат, Степан Көкеевич Өлзей, Достай-оол Сундуевич Куулар, Илья Борбакович Куулар, Саар-оол Сотлаевич Сарыглар, Александра Шүргенеевна Ооржак, Ортун-оол Васильевич Санчы, Докпак-оол Ондараевич Куулар, Оюн Калзаңович Бугалдай дээш, оон-даа өске.

1945 чылда баштайгы херечилелди кижилерге бижи, тыпсыры – тоң берге турган. Араттар көшкүн амыдыралдыг, чүк-быдаргай, ында-мында. Кыш, чай чок аъттанып алгаш,

аалдар кезип чоруптар. Өглерге баарга, стол, сандай бар эвес, саазыныңны дөңмек кырынга салып алгаш, бижиттинер. Кежээ караңгыда чула кысып алгаш, ооң чырыына черге ширтек кырынга чыдып алгаш, бижиттинер боор чүве.

Амгы үеде чаа төрүттүнген чаш уругга төрүттүнген дугайында херечилел бижидип алыр дээш, суурлардан ада-ие чаш өпезын кыштың соогу, чайның изии-даа дивейн артык материалдыг чарыгдал үндүрүп, кожууннар төвү чедери таарымча чок. Орук өртээн 2 кижиге санап кээр болза, өг-бүлө бюджетинге ол улуг чарыгдал-дыр. Ынчангаш чогуур албан черлери бо айтырыгны өөренип көөрү чугула.

Республиканың ХБАБ эргелелиниң ажилдакчыларынга 70 чыл байырлалын таварыштыр байыр чедирип, кадыкшылды күзедим.

Эрги-Дарга КАРА-САЛ.
Чыраа-Бажы сумузу.

КУШ-АЖЫЛЫМНЫҢ БИРГИ БАЗЫ

Бо чылын август айда хоочун солунувус — “Шынның” 90 харлаар байырлалы. Ол Тываның хөгжүлденин бүгү-ле ээр-дагы оруктарын, үе-чадазын көрүп эрткен. Тыва Арат Республика үезин, Совет эрге-чагырганың үезин, ол ышкыш рынокче шилчилгениң кончуг нарын, берге оруун дээш, 2014 чылда Тыва биле Россияның демнежилгезинден бээр 100 чылдың бүгү-ле болушкуннарының идепкейлиг киржикчизи.

Солун Тываның чонунга өөредиглиг, билиг бедидериниң школы. Башкылар-даа, чогаалчылар-даа, журналистер-даа оон өөренип, үлегер, дуржулга ал чорааннар. Бо улуг солун — аныяк-ескенни шыңга, амыдырал-чуртталгага, ажил-ишке өөредип чоруур кижизидикчи башкы. Солуннун номчукчулары безин «Шын» солун — мээң башкым, сүмелекчим» дээрди үндезинниг.

1958 чылдың июнь эгезинде «Шын» солунга корректорлап эгелзэн мен. Ынчан солуннун кол редактору бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, Россияның Маадыры, Камгалал яамызының сайыды Сергей Шойгунун адазы Күжүгет Сереевич Шойгу турган. Баштай кижидаштынды көөрге, шириин ышкыш сагындырар, шынында ындыг эвес, оожум болгаш дыка бодамчалыг, бөдүүн, ак сеткилдиг дарга болган. Эжик аксында өрээлде секретары Антонина Анатольевна Аржакова дээр орус угбай оор чораан. Редактор мени харыс салгалыг секретарь Байкара Дамчаевич Хөвөңмейге чоруткан. Ол дарга мени корректорлар аппаратында эдерти бергеш: «Мында бир угбаң шөлээлээр, орнунга ажилдаар сен шүве, кызым» — дээш боду чорупту. «Аксының чымчаа-ла аажок, даады-ла урум, кызым деп чоруур, улус-биле аажок элтиг чугаалажып

билир, ажынып-хорадап-даа чорбас ийин бо дарга» — деп угбаларым чугаалажып органнар. Корректорлар аппаратында кончуг шыырак угбайлар, акыйлар ажилдап турган: Екатерина Шыраповна Дугур-оол, Галина Санчаевна Бады-Сагаан, Манай Сюрюновна Чадамба, Раиса Долзатпаа, Оюн Сиирин-оол, Оюн Олеен, Оюн Данчай-оол дээш, ескелер-даа. Үндүрүкчү Алексей Алдын-оолович Содунам турган. Ажилдың уг-шин билбес, мугулай мени бо угбаларым, акыйларым өөредип турганнар. Типографияже кирерде, ыяап-ла эрттирилге документ херек, ону каяа кылдырарын, кымга баарын билир эвес мен. Катя угбай мени эдертип алгаш, редакциядан ырак эвесте, орук кежилдир черде типография даргаларының оор черинге баргаш, документини кылып бээрин секретарындан билеп чугаалааш, редакцияже чорупкан. Удаткан чок кылып бергеннер, ында шупту хамааты улус оор чораан. Бичии кызыл документини апкаш, редакцияга чүгүрүп келдим. Угбаларым: «Ам-на аныяк кижиде, эрттирилген база бар-дыр, үндүрүкчү акый-биле типографияга баргаш кел, ында арыннарны басып каан чыдыр боор, документини эжик аксында оор кижиге көргүзө сен. Бо үндүрүкчү акый ында ажилдың уг-шин айтып бээр» — диштилер. Шынал-ла, Алексей Алдын-оолович типографияда «Шын» солунну канчаар кылып турарын, кымнар деп кижилер ажилдап турарын менээ бирден-бирээ чокка тайылбырлап берген. Үндүрүкчүнүн ола ажилды билири-даа кончуг, кашпагайы-даа кончуг, редакция-биле типография аразына аай-дедир чүгүрүп тура хүнзээр. Алексей Алдын-оолович чүгле үндүрүкчү эвес, корректорлап, фотокор-

респондентилеп, материал-даа бижири-ле, материалын машинага хап аар, оон билбес-ле ажилы чок кижиде болган.

Корректор ажилы база берге, чымыштыг болган, баш көдүрбейн, хондур-хүнзедир олуруптар, эртенінде барып ат салыр. Ынчан улуг кара суугуларны одап тура хонар чораан. Бир катап мен кончуг улуг частырыгны кылган мен. Галя угбай арынны номчуп орган, мен оригинал тудуп орташ, чанынга чыткан гранказын тудуп каапкан болган мен. Ам канчаар боор, арынны катап оригиналы-биле номчуур ужулга таварышкан бис. Бүдүн-бүдүн сөстөр-даа, домактар-даа чыдып калгылаан боор чораан. Бады-Сагаан Галя угбай: «Моон соңгаар кичээнге ийлиг бол, оригинал дээрге кол документини ол, ону барымдаалап арынны шүүштүрүп номчуур бис» — деп тайылбырлап берген. Кижиде ажилга чаа келгеш, ында ажилдап турар эш-өөрүнүң арга-сүмезин хүлээп ал, олардан өөренип алыр чораан.

Мен Мария Сюрюновнаның шөлээлээр турган үезинде ажилдап турган мен. Удаваанда угбам шөлээзи төнерге ажилдап чедип келген. Мен даргаларындаа, угбаларымдаа айтта-вайн, угбам ажилдай бергенде ол-ла ыйнаан, чана берзимзе ажырбас боор деп бодааш, чана берген мен. Ийи-даа хондур редакцияга барбаан мен. Оон мени Хөвөңмей Дамчаевич сүрдүрүпкен болган. Солуннун хоочун чолаачысы Николай Гаврилович Уколов бажыңга бо кирип келген. Корга хона берген мен, ам канчаар боор, корга-корга редакцияже кады чорупкан бис. Секретарь даргам Хөвөңмей Дамчаевич: «Чедип келдиң бе, кызым, ам редакторга бараалы шүве» дээш, мени эдертип алгаш, редакторга чедире берген.

Хөвөңмей Дамчаевич редакторга: «Бо дуңмавысты ажилдап болур кижиде деп өөрү угбалары чугаалап турлар, ажилдың уг-шин элзэн биле берген, ажырбас, ажилдап болур кижиде» — дээш. Редактор мени олуртуп алган, аажок коргуп орган мен. «Шөлээ-чөпшээрел-даа чок чүге чана бергениң ол? Оода угбаларыңа чугаалап, секретарь даргазыңдан айтырып алыр ышкыжыгай. Ынчаарга кайын боор, кады ажилдап турган эш-өөрүн, угбаларын каапкаш, чана бээр деп чүве канчап турар, аныяк кижиде» — дээш, мени элзэн сургаан. «Кандыг-даа ажил харыс салгалыг болур ужуруг, ажилын каап болбас. Ам өөрүңге барып, ажилыңа дузалааш» — дээш мени корректорларже чорудупкан.

Шакынчаар амыдырал-чуртталгамның, күш-ажылымның эге базымын «Шын» солундан эгелзэн мен. Ол үеде кончуг шыырак эртем-билигиги журналистер ажилдап турган, колдуунда чогаалчылар. Байкара Хөвөңмей, Салим Сүрүн-оол, Куулар Аракчаа, Олег Сувакпит, чогаалчы Салчак Тамба дээш, оон-даа өскелер. Ынчан Сувакпит чогаалчы «Сылдыс-чыгаш» солуннун редактору база турган. Редакцияның эң ындыкы өрээлинге, машинакчылар-биле кожа солунун бөлөткөп ап турган. Ол ышкыш кончуг шыырак фотокорреспондентилер — Ондар Охемчик, Степан Феоктистов, Анатолий Зайцев «Шыңга» дыка үр ажилдааннар. Ол шагда «Шынның» журналисттери чогаадыр-даа, очулдурад-даа талазы-биле мергежээн улус болган. Очулдурукчулар — Маады Кара-Тоннуг, Күжүгет Сарыг, Сергей Кызыл-оол, Николай Тембирек, Сергей Калзанович Шойгу, Алексей Артаевич Дүгержаа, Монгуш Топчаа, Алексей Аир кончуг дуржулгалыг

ажылдакчылар тугуш Чыпсынмааев кончуг шыырак дуржулгалыг байыр-чыскаалдар үнү радиого кайы чаңгыланып турар. Чыпсынмааевичин ишти Сыгыр Бай-Каоол — «Шынның» хөлизи. Чоокка чедир выска чурттап чордучуг эрес-шогаа угбачы каткы-хөглүг чоруур.

Корректорлар ажилдап турган. Дыка онза угбайлар Екатерина Шыраповна Бады-Сагаан, Мария Чадамба. Кончуг чогаачал улус, садирим аарый берген дораан-на чорудупта ынча солуннун ажилдары кончуг найыра коллектив турган.

«Шыңга» 30 ажы тинде ажилдап келген чыктыг ажил-ишчи, эш-өөрзүрек, дузаа сеткилдиг ажилдакчы ажилдап чордум. Төлүмнү өстүрүп, бичи тургузуп алырын найыралдыг коллектив даянгыш болуп, ачкөргүскен. Редакция чораш, ажи-төлүм билигге-даа чедире бодум-даа институтту дилге-биле доозуп алган.

Чаңгыс черге үзү чок ажилдап каапкан иштинде редакция ажилдаваан дээр, кижиде сактыры берге, даа аңаа ажилдап чордор редакторларны сакты Күжүгет Шойгу, Донга оол, Кызыл-Эник Кудайгыс Диига, Донгак Берий Шаравий, Владимир дамба, Светлана Монгуш Хертек — эң аныяа. Солун редакторлардан: Ал

(Төнчүзү. Эгези № 75 «Шында»).

Мен база-ла 4-5 чыл хиреде соодалдап ажилдап турган мен. Ноян кижилер улуг бай сумулардан 2 ирт, яды сумулардан (биче сумулардан) 1 иртти халаска үндүртүп чир. Мээң дужумда безин, хүн ноян Буян-Бадыргы чаңгыс кызын 15 иртти халаска өлүртүп чип турган.

Дамба дузалакчызының малын малдап чорда, ачамны Ондарның Сүрүн дузалакчызы: «Сен Ховалыг кижиниң малын малдап чоруур сен» — дээш, хүрээге ажилдаар 60 өггө албадап хондурга, ажилдадып каан. Аңаа 3 чыл ажилдаан, шалың чок. 60 өггө дээрге хүрээниң ажилын кылыр 10 сумудан улуг, бичезин таарыштырып үндүргөш, 60 өггө хондурар, халас ажилдаар. Чем кылыр, ыяш ыяштаар, суг суглаар дээш-ле, баар. Сөөлүнде бодум медээчиге база ажилдап турдум. Ол үеде Ондар Сүрүн дузалакчыга чүс катап шаагайтаткан мен. Бир кижиде кыгыртып эккел дээрге, ол кижиде аалында чок, тайгаже аңнап чоруй барган болган. «Сен ол кижини өжөгээр каапкаш келген сен» — дээш, эзирек чаа-ла хаккан.

60 өггө ажилдап тургаш, көрүп турарымга, хүрээ ламаларының улуг хуралдары болу бергенде, сумулардан соктаан

тараа, чигир, зыт, саржа болгаш өске-даа аш-чемни улус чүдүрүп эккээр. Хүрээ хүндүлери деп бичии дүжүмөттөр суму санынга турган. Олар ламаларның хереглелин хавырап, 60 өггүнүң кижилерин ажилдадыр хүлээлгелиг турганнар.

Хүн ноян Буян-Бадыргының чылгызы 400 ажыг, инек малы 50-60 ажыг, хою 400-500 хире турган. Ол ноян бодунун малын өлүрүп чивес, аңаа сумулардан сүүзүн деп халас ирттер эккел бээр.

Шаанда Тывага тос эри, тос чыгаан деп хоюлу турган. Оларны ам бодаарга, байысаалга үезинде хереглеп турганнар.

9 эри дээрге:

херекке шамнаткан арат кижилерниң 2 холун хүлүдүп алыр, ол хүлүүрде, ыяшка оң холун адаанга кылдыр хүлээш, олуртуп алгаш, байысаап эгелээр. Оон үр болбаанда-ла, бир чаагыңче 5, база бир чаагыңче 5 хап тургаш байысаар, шак ынчалдыр чүс чедир кагар. Ол кижини доңгайты черге чыттырып алгаш, чанагаш балдырже хаак-биле кагар. Оон хоржок болза, манзы деп калбак, чоону ийи илиг ажыг, чыңгези бир илиг ажыг, метрден элзэн узун ыяш-биле кызыл балдырынче бештеп тургаш кагар. 60 ажыг хаптарга, ол кижиде болганчок-ла моорап, ыды чиде бээр, соок суг чажып тургаш, чүгээртедип алыр. Оон

УТТУНДУРУП КААР ЧАСКА

сөөлүнде: «Сен медреселиң чидирип турган үеде, алган-чигеним шыңгыг деп өчкөн сен» — деп мегелеп бижип алыр.

Оон аңгыда, бистиг сай даштарга чанагаш дискеттендир олуртуп алгаш, ийи холун өрү азып алгаш, моорап калган соонда база байысаар. Балдырынга ыяш суп алгаш, ол-ла сай кырынга далгыр, холун кызар. Ону саспалга дээр. Чанагаш ооргазын куду хып чыдар чыңгыг чүвени салгаш, кыпсырга, доңгайты ыяшка чыпшыр шарып каан кижиде аргажок казырткайдыр чүткүп, алгырып чыдар. Пар демирге олуртуп, шыладып база хилинчектээр. Ол дээрге база-ла кижилер шыдашпас берге эри турган. Кара өг иштинге ыштар азы караанче хыл доорап урар. Ынчап тургаш, актыг, каралыын-даа эки ылгап бербейн, херек онааштырып тургаш, ол хөөкүйлерниң хөй аът, чүзүн хой, малын хавырып, дүжүмөттөр ынчаар байып чорааннар.

Мээң билип алганым-биле алырга, торгоал-шииткел ол үеде мындыг турган, дүжүмөттиң хереглелинже ижер шай, чир зыттың өрттээ бир хой, хөл аът болур. Ону аар-даа, чийк-даа херектик кижиде ыяап-ла төлээр. Бир тос дээрге 9 мал өрттээ, 5 тос (5х9) дээрге 5 катап 9 мал, 9 тос (9х9)

дээрге, 81 мал өрттээ турган.

Дөңгү мойнунга суккаш, 40 хонуктан 60 хонук чедир аалдар кездер. Дөңгү дээрге 10 чың болур, а 1 чың дээрге 2 фунт-дур. Дөңгү хуусаазы доозулганда, ол херектен кижини 100 катап кымчы-биле, кымчылааш, салыр. Оон эрткеш, ырак моол чуртунче шөлүүр, холун, будун доорап чок кылыр. Улаастайга аппарып бажын кезип, шаажылаар.

Бир-ле кыжын Чадаананың хүрээ чанынга Арыг-Бажыңга тускай херектер шиидер улуг чыыш болган. Аңаа Делег-оол чалаң, Допур-оол чалаң, бистиң Токпак-оол Ондар биле Лопсанның баштарын моорады маңзыдып алгаш, кемдедир кадыг идиктери-биле тепсел каанын көргөн мен. Мен ынчаарда 18 харлыг мен. Ойнап чорааш, Ария бошка деп кижиде бисти тудуп баглаар дээрге, удурланганым дээш, Шавыра чагырыкчы, Делег-оол чалаң, Темир-оол мени 100 шагайтааш, тал-биле 50 хаккаш, манзы-биле 20 хаккан. Оон мени соодуп каан. Ол хап турда, баштай кижиде шыдажыр аргажок, оон зыт ыжып дээрге чүгээр болур чораан.

Ак солааннар дугайында

Чадаана, Хөндөргей белди-алаакка солундун Шораанның

лер Кара Бачылай бажы чыгып турганнар. Ынча үе, хар чаа-ла эриир хөт турган.

— Өвүрден тыва, миглер келди — деп, чалаң акттарга хоптан дээрге, үстүү хүрээниң чызаанының Лопсан-Таламазының бажыңыңа хонуп чыткан 30 ажыг мош шериглери акттар дораа алган. Ынчан 1919 чыл моол шериглер дээр бер

Ол үеде ак солааннар каттыжып турган тыва к

1. Дамба дузалакчызының оралакчызы)

2. Ондар Сүрүн дуза

3. Делег-оол чалаң

4. Улан-Байыр хүндү

5. Сандык чагырычы

6. Шавыраа чагырычы

7. Дондупай мээр

8. Соржу мээр

Акттарның ноянын С

Даа дээр, сөөлүнде К

деп-даа турган.

Хүн Буян-Бадыргы, И

чагырыкчы олар база-ла

га каттыжып тургаш, сөө

Өвүрже дээр берген.

камбы орус чуртундан

лааннар

КОРРЕКТОРДАН ЭГЕЛЭЭН

Улдурукчу М.Ч.Топчаа болгаш А.И. Демир-оол корректура хынап турар үези.

п-оол, Күстүгүр Сат, Лидия нова, Мижит-оол Саая, ай Базыр, Александр Дем-ль, Вера Куулар, Дангыт м. Дангыт Иргитович кил-гелекчилеп, оралакчы ре-рлап шаг болган. Оон ыңай алга комитетиниң дарга-ы база ажилдап турган. ыеде анык журналистерге р болуп, арга-сүмезин и, «Шын» солунда очулду-лап турар. Мен ажилдап да, «Шынның» харысал-секретарына Байкара аевич Хөвөңмей дыка үр даан. Оон соонда Сергей анович Шойгу ажилдап кончуг негелделиг, анык-листерни ажилга өөредип олган. Устүнде адын адап, корректорлап чорааным арымдан, угбаларымдан опеен акыыс бистиң ара-ам-даа чурттап чоруур. кцияга пенсия үнгүжеге үкчүлөп ажилдап чораан. өлүндө эртем-билигиги-лар, журналистер редак-

бо черлерге ыяш тарыыр, күс кээрге сиген кезер, картошка казар дээш Кара-Хаак, «Совет Тываже», Межегейже чоруп-тарлар, тараа баазына база ажилдап турдуvus. Оон ыңай редакцияга уран чүүл бөлгүмү база турган. Ырлаар, танцылаар-даа артистер турган. Ыраажылар Та-тьяна Кара-Тоннуг, Оргу Дарья, Маный Сюрюновна Чадамба, Самба-Людун, Алексей Соду-нам дээш, оон-даа өскөлөр. А танцылаар артистеривис Галина Бады-Сагаан, Екатерина Дугур-оол «Эзлдек шыңгыраашты» кончуг чараш кылдыр танцылап турганнар.

Мен ажилдап турумда Ф.Са-таев дээр улгады берген бухгал-теривис үр болбайн, чоруй бар-ган. Орнунга Вера Захаровна Ва-гаева ажилдай берген. Бистиң-биле дыка үр ажилдады ийин. 1990 чылдар үезинде чорупкан боор. Оон соонда «Шын» солунга Алдын-кыс Байыровна Монгуш солуннуң кол бухгалтеринге база үр-ле ажилдаан. Ол үеде Алдын-кыс Байыровна бух-галтер-кассири Людмила Мон-гушевна-биле кады улуг назылыг бистерни хүндүлөп, байырлап-дар үезинде материалдыг ду-заны-даа көргүзүп, харын-даа редакцияның адаанда кафеге чалап алгаш, шайладыр турган. Ол безин кижиниң сагыш-сетки-линге өөрүнчүг болуп артып каар чораан. Людмила Далаа парлал-гага 1978 чылдан ажилдап эге-лээн. «Шын» солуннуң бухгал-тер-кассириге ажилдап тургаш, угбазы кол бухгалтер Алдын-кыс Байыровна пенсиялап чоруптар-га, орнунга кол бухгалтерлеп, 2014 чылга чедир ажилдаан. «Шын» солунга эң-не хей чылдар иштинде редакторлап ажилдап чораан улдурукчу редакторуvs Валерий Севилбааевич Шара-вии. Солунга 20 чыл чыгам ажилдаан. 1971 чылдан эгелеп

ажылдап келген болгаш оон арга-дуржулгазы аажок улуг. Кончуг биче сеткилдиг, сагыш чо-ваачал кижиге. А техниктиг секре-тары Чылбак Хойпак-ооловна Сат угбай турган. Кончуг негел-делиг, даргазының кабинетинче кайы хамаанчок улус кирибес, ыяап-ла айтыргаш, кириер. Ре-дактор анык журналистер-ни солун ажилына өөредип, оларже кичээнгейни салып тур-ган. Журналистиң нарын, берге ажилына арга-сүмезин берип, оларның бурунгаар базымынга улуг идигни берген. Оон үезинде Саая Мижит-оол, Дангыт Чыдым, Владимир Чадамба, Вера Куу-лар, Монгуш Хенче-Кара, Калчан Маадыр-оол, Александр Дем-бирель, Николай Базыр дээш, оон-даа өскөлөрни журналистиң амыр звес берге мергежилинге өөредип, улуг үлүүн кириген. Оон үезинде дыка хей анык журналистерниң арга-мергежи-ли өзүп, килдис эргелекчилеп, секретарлап, оралакчы редак-торга чедир депшээнер болгай. Владимир Чадамба база Вале-рий Севилбааевичиниң үезинде «Шынның» улуг коллективинден өзүп үнген, дээди журналист эр-темниг, удуртур-баштаар ажилга база ажилдап турган. Сөөлгү үеде кады ажилдап чорааным корректорларны сактып көрейн. Мээң-биле кады Севиль Кара-Сал, Тамара Калчан, Елена Севекпит, Оюмаа Тас-оол, Таися Монгуш, Раиса Донгак, Лариса Даржай, Елизавета Барыска, Вера Монгуш, Любовь Бады-Сагаан (аравыста чок, аныянда «аэдының бажы хоя берген»). Бо эш-өөрүм-биле арга-дуржулга солчуп, дыка үр кады ажилдаан мен. Оларның кижиге бүрүзү меңээ эң-не эргим, чоок кижилер болуп чоруурлар.

«Шын» солунга 1958 чылдан 1989 чылга чедир ажилдааш, ол-ла чылын чыл төнчүзүнде пенсиялап алгаш, үнүп чоруп-кан мен, чүге дээрге 50 харлап алган хей уругларлыг ие кижиге

ол үеде пенсияже үнөр ужурлуг деп ынчан негелде турган. Ол шагда үениң байдалы ындыг турган боор. Үнүп чоруптарга, кижиге муңгаранчы-ла кон-чуг боор чораан, анык-чалыы үезинден-не ажилдап эгелээн, өскөн чери «Шын» солун, аңаа кады ажилдап чораан эш-өөрү, төрзөн коллектив кижиге утту-дурбас. Ам канчаар боор, ажи-төлдүг кижиге анаа оорар арга чок, садикке-даа, администрацияга-даа, партия обкомунга-даа улус орнунга бөдүүн ажилга ажилдап турдум. Оон «Тыва Республика» солуннуң редактору Шомаадыр Дойлуевич Куулар: «Биске чедип кел, угбай, бисте чаа кижилер, бир чаа кижини корректорга өөредип көрүңерем» — дээрге, ол солунга ажилдай берген мен. 1991-92 чылдарда аңаа ажил-дап тургаш, 1993 чылда бодум солунумга — «Шынга» катап корректорлап ажилдап чедип келген мен. Солунумга ажилдап тургаш, 60 харлаан юбилейини база эрттирип алчык мен. 1998 чылда чайын шөлзөлөп алгаш, ол-ла чылын хүндүлүг дышта-нылгаже үнүп чорупкан мен.

Хоочун солунувустуң 90 чыл байырлаптын таварыштыр, эрт-кен оруувусту бодап, аңаа ажил-дап чораан хоочуннарывысты, журналистеривисти сактып, амгы үеде ажилдап турар хоо-чуннарывыс — Дангыт Чыдымга, Надежда Эргепке, Светлана Балчырга, Шангыр-оол Суванга, хоочун корректорлар — Вера Монгушка, Елизавета Барыска-га, анык журналистерге, кижиге бүрүзүнге чедишкиннерни, хууда амыдырал-чуртталга-зынга аас-кежикти, ак орукту, кадыкшылды сеткилим ханы-зындан күзөп, «Шынга» кады ажилдап чораан эш-өөрүм — хоочуннарының мурнундан байыр чедирип, мөгейип ор мен.

Анай ДЕМИР-ООЛ,
ССРЭ-ниң парлалгазының
тергини.

Даа кожууннуң 250 чылынга

КЫЗЫЛ ПАРТИЗАН

йын чүве. Чыдыг (чер ады) чының мурнуу чарында, дан дезип тургаш, Чадаана өрү Бес-Баглаар ынчаар чорааш, Өвүрден алып Хенче-Кара баштаан хей шериглерге ужуражы бер-ен. Харын мени тудуп баг-дизи берген. Чугаалажып тур-да, даңзылап алган. даваанда Чадаана кежил-иниң тургускаш, паарың довуракка барган. Ынчап кыдаттар, актар база келген. Оон дайын үнген. оны Улан-Байыр хүндү ип алгаш кады чорда, оон Бора-Хөө Ондарны актар рдей бээрге, дунмазындан дилээрге, ол ынаваан. ты актар өлүрген. Оортан ны чылча шаап, ойлаткан а. Делег-оол чалаң, Улан-р хүндү оларны туткаш, ке алгаш барган.

үеде актар-биле чаа-п эгелээр ары Хемчик-ынчан арай берге тур-ынчангаш Өвүр, Улаатай, эргей баштарындан эге-ол деп бодаар мен. Чүге-э, актарның кол күжү — ары-киийи кожууннуң ноянны, ламалары актары камга-уруп бергеннер. Чыдыгга болуп турда, аңаа турган

актарны Хөндөргей талазындан келгеш, база-ла чылча шава берген. Оон Чадаанадан хамык актар дезип үнген. Ол дугайында партизаннар биске дыңнадып турган чүве болдур ийин...

Камбыңнарны хөндөртөн чок кылган

1921 чылдың хар чаа эрип чыдырда, мен Бора-Хөлге аа-лаа олурумда, бир-ле эртен Иргит чаңгызы биле Дамчай чаңгызы шаап келген. Ачам сугга (Таржаа сугга) келгеш кый диди. Мен дораан-на чеде бергеш, чаңгыга мөгейип, мендилештим. Дамчай чаңгыдан «Камбың ше-риглер Улаастайже чанар дей берген. Силер улаачыга баар ужурлуг, кайыңар баар силер» — деп айтырган. Узун-Аңчы акым менче көргөш: «Сен бар шүве» — диди. — «Чаа» — ди-дим. Кежээликтей Борбак-Баш-тыг аалынга чеде бээримге, ол аалдан чоруур улус кожуунче бада берген болду. Мен сыр соондан чүгүрткеш, кожуунга чедип келгеш, медээлерге кээп душтум. Ондар медээзиниң өөнге кире бээримге, Кара-Ман-дык ында олур, мендилештим. «Чызаандан барып боодан ап ал, улаачылап чоруур сен» — дээн. Чызаанга баргаш 100 октуг ланчыы боо ап алдым. Үнөр деп

чорумда, боо эде берген. Элээн боолашкан соонда, боо ыды чиде берди. Оон кылаштакш, Хүн ноян өргээзинге баарывыс-ка, Хүн Буян-Бадыргы арны-бажы кортканы илдең: «Маңаа турбаңар, камбың-биле улус аткылажып каапкан ышкыжыл, барып көрүңер даан» — деп де-видеп, үне-кире маңнап тур. Боо-лашкан черге чедип кээривиске, элээн хей тывалар боолуг, боо чок камбыңнарны үлтеп алган турлар. Оларга каттыжа берди-вис, элээн каш камбың өлгөн, оларны чамдык кижилер арга-жып, көдүрүп алган, херимден үндүрүп, ажит черже аппарып каап турганнар. Ол ынчап тур-гаш, 5 камбыңны тудуп алдывыс. Олар анаа-ла чыраа аразындан холдарын көдүрүп алгаш, туруп келдилер, хүлүп баглап алган бис. Хей шеригге оларны эк-кеп бердивис. Камбыңнарның боо-чепсээн чыып, бөлүп, өске идик-хевин, эт-бараанын үлежи-ап турганнар. Тыва шериглер-ни Мөңгүн Чымба деп кижиге уштап-баштап турган. Чүү-даа болза 50 хире кижиге чыылган. Сахарлар база-ла 50 хире кижиге турган. Ол аразында көөрүмге, алдыны кожуундан Сарыг Эр-тине деп кижиге бектеп каан чыт-кан камбыңнарны соккулааш,

оларның идик-хевин уштуп алды. Дезип үнгөн камбыңнарның чам-дыызы Чадаана өрү чоктаан деп дыңналган. Бистер 20 хире кижиге Чадаананы өрү чо-кташ, Доскаарга четкеш, демги камбыңнарны дилеп чорууруvs-ка, Ли-ча-ян чанчын баштаан 6 камбыңга таваржы бердивис. Аткалажып турувуста, бир сахар кижиге Сарыг Эртинени адып каан. Ол дайыны сүргөш, чадап каан бис. Дедир чанып кээривиске, шериг баштаар черинден бисти дедир чоруткан. Ынчап тургаш, камбыңнарны чок кылган болгай бис. Мен арай утканым кончуг-дур ийин, кырган кижиниң угааны база кырый бээр чүве-дир.

Дараазында сахар шериг-лериниң боо-чепсээн хавырып алгаш, боттарын Моол чуртунче ойладып чорудупкан болгай. Оларның чамдыызын Хемчиктиң Сүрүң Ондар дузалакчы суглар дилеп алгаш, ажилдадып алган. Эгезинде-ле Камбың кыдаттың дөзү баксыраан деп чүве чонга бүдүү дыңналып турган чүве. Ынчангаш Буян-Бадыргы олар-ны хей аът, улаачы үндүрүп алгаш, карак ажит Моол чур-тунче чорудуптар деп бодап турган боор. Ынчалза-даа ийи кожууннуң чыгып келген пар-тизаннары шыдашпайн, Камбың кыдатче халдап эгелээни ол деп бодаар мен.

1924 чылда часкаар чайын Чыргакыдан суванактар 24 кижиге,

барында чүве бе, Центро-союзтуң бараанын дээрбедеп былаап алгаш, оон боттарының чоок-кавызының чонун мыраңай шүүдеткен. Харын ынчаарда Хем-Белдири деп турган, амгы Кызыл хоорайдан орус, тыва шериглер келгеш, адып-боолап тургаш оларны намдаткан. Ын-чаарда Өвүрнүң Кара-Монгуш Чүгүртү чаңгызы шагдаалап турган кижиге. Ол кызыл шеригге боолар эккеп бээр дээш келгеш, өгдөн үне кылаштап кээрге, суванактарның боозунуң огу дээпкен. Шагдаа ол-ла черин-ге өлгөн. Ол суванактар 1930 чылдың эгезинде база-ла Бора-Шай, Саглы, Чыргакыдан иймеп үнүп келгеш, Чазак шеринге болгаш кызыл партизан шериг-лерге чер-черге чылча шап-тырып турганы ол-ла болгай. Ынчаарга силер-биле кады Ары Өвүр аразына хап турганывыс ол-ла болгай. Мынчап-ла амы-дырап чораан кижиге-дир мен ийин, ам шуут кырый бердим ышкыжыл.

62 харлыг турган Деспи-жек Таржаевич ОНДАРНЫҢ төөгүлүг сактышкына-рын 1954 чылдың март 8-те Чадаана хоорайга Танов Седип-оол дыңнап бижээн. (Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун эртем архивинден).

Эртин ОНДАР,
ТР-ниң улустуң башкызы.

АРЖААННААР ҮЕ

Тываның бойдустан чаяттың аржаан сугларының ат-сураа шагда-ла неперээн. Эм-шынарлыг аржааннар талазы-биле бистиң республика онзагай, ховар оран. Чон ол аржаан-нарга шаандан тура эмненип, дыштанып, ыдыктап чораан. Амгы үеде аржааннарның эм шынарларының талазы-биле шинчилел ажылдары чоруттунуп турар. Изиг, соок, дустуг, дус чок аржааннар бар. Кайы аржаанга кандыг аарыгларыны эмнээринин дугайында эртемге үндезилээн харыылар тодараттынып турар.

Тываның соңгу-чөөн талазында изиг аржааннар деп онзалап чаңчыкканыыс Үш-Белдир биле Тарыс хан-дамыр аарыгларына, кеш, бестер, кара-бүүрек, сыңый, сөөк-даяк, херээжен улуска болгаш өске-даа аарыгларга уjur-дузалыг. Оон аңгыда кемдээшкин соонда араан таварылгада, чүрек-дамыр, сөөк-даяк болгаш хоочураан аарыгларга Үш-Белдир таарымчалыг. Бо аржааннарга эштип, чунуп эмненир, суун ижип болбас.

Чойган аржааны республиканың кыдыг соңгу-чөөн чүгүнде, Бурятияның кызыгаарының чоогунда. Моон тура чедери берге, кадыр-берт арт-сын, а бойдус чурумалы-биле кайгамчык черлериниң бирээзи. Изиг-Суг деп черден эге бажы аккан. Долгандыр чойган, эм оът-сиген үнген аржаанга чүрек-дамыр, нерв системазы, ижин-баар болгаш тыныш аарыглары эмнеттинер. Бо аржаанга Тожу чону үргүлчү кирип эмненир, ынчангаш оларның кады шыырак болгаш назыны узун деп чугаалажыр. Оруу ырак-даа болза, удаа-дараа чоруп турар улус хей.

Тываның чөөн уунда изиг аржааннар колдаан болза, барыын талазында база-ла эм шынарлыг соок аржааннар неперенгей.

Бай-Тайганың ат-сураглыг Шивилиг аржаанына чүрек-дамыр, сөөк-даяк, херээжен улустуң аарыглары, өрттөң балыгга, сынык кемдээшкинге, чартыктаан таварылгада эмнениринге кончуг эки. Радонуг аржааннарга хамааржыр. Ындыг аржаанны мага-бот даштындан эмнениринге ажыглаар, ижерде радонун үндүр 10-15 минута хире тургузар, оон соонда ижип болур. Чылдың чайгы үезинде улуг-бичии чоннун эмненир эң кол аржааны. Маңаа кайы-даа булундан улустар адап-сурап кээп эмненип турар.

Чаа-Хөл кожунда Ажыг-Суг аржааны шаандан бээр ижин-баар аарыгларын эмнел келген. Оон ыңай хоочураан ижин-шөйүндү болгаш баар аарыглары, кара-бүүрек, сыңый, чигир аары, кеш болгаш ханы четпес улус эмненип болур. Эм шынары-биле сурагжаан аржаанга чылдың-на эмненип, дыштанып турар улустуң саны өзүп турар. Өвүрде Улаатай аржааны кеш аарыгына (экзема) кончуг эки деп чугаалажып турар. Оон аңгыда чем хайылдырар органнарга, баар эмнээринге база таарымчалыг. Эм шынарының талазы-биле бекдик аржааннарның бирээзи.

Аржааннар-биле демей эм дустуг, малгаштыг хөлдер бисте хей. Чедер, Дус-Хөл, Хадың, Каэк-Хөл, Бай-Хөл, Ногаан-Хөл дээш, эм шынарлыг хөлдерге эмненип, дыштанып чаңчыгып калган бис.

Аржаанга июль айның ортан үезинде кирип эгелээрге эки. Кончуг бышкан өйү ол деп тывалар чугаалажыр улус. Аржаанга эмнээшкинни 3 чыл улай чорудар. Баштайгы удаада 7 хонук, ийгилинде 14, а үш удаа келгеш, 21 хонук эмненирге эң-не таарымчалыг деп бурун өгбелер шинчилеп тыпкан. Аржаанга кирип тургаш, сагылга-чурумнуг болур. Кайы хамаанчок чурум үрөп болбас.

Кадының байдалының аайы-биле аржаанга кирип болбас таварылгалар база бар. Чидиг ыжык аарыгы, хоочураан аарыгың кирип турар үезинде; хоралыг ыжыктар тыптып келгенде, хора чок ыжыктар улгадып турар болза; хан агышкыны кирер азы хан чөдүртүр, кустулар аарыглар; өкпе аарыгларының үезинде, чаа эгелзэн азы кедереп турар хан аарыглары; халдавырлыг аарыглар; сааттыг иелер; аллергиялыг үеде, ханының базышкыны бекдик таварылгада аржаанга кирип, эмненирин чөпшээрвейин турар. Аржаанга эмненип кирер дээн улус эмчи-биле сүмележир.

Чылыг үеде аржаанга эмненип кирери тыва кижиниң хан-дамырында сиңниккен. Бистен каш базым черде бойдустан чайгаар бүткен ховар аржааннарның бары өөрүнчүг. Ырак-узак булуңнарже эмненир деп улчуп турбайн, боттарының катап-таттынмас онза черивиске аржааннап алырыныска-ла чедер.

Анисья ТЮЛЮШ белеткээн.

МОСКВАДА ОНЗАГАЙ ТЫВА КИЖ

1965 чылда Бижек Комбу биле Батый Кенеш Ленинградтын профэвилелдериниң Дээди школазынга өөренип турганнар. Моол эжи база бар. Бир-ле хүн ол эжин бир уруг айтырып келген, адын Алимаа дээр болган. Ийи тыва эжишкиниң сагыш-сеткилин ол моол уруг, оон чараш ады дүвүредипкен. «Алимаа» деп ыры ынчаар төрттүнген чүве-дир. Оон бээр мугур 50 чыл эрткен, а «Алимаа» ам-даа чаңгыланмышаан:

Алимаа, Алимаа,
Аныяк кыс Алимаа!
Ынакшылым оттуруп,
Ырым болдуң, Алимаа.
Удаваанда бо ырыны орус дылга база ырлажып эгелзэн. Ону журналист, шүлүкчү Светлана Козлова очулдурган:

Алимаа, Алимаа,
Ты прекрасна и мила!
Твоя девичья краса
Выше сказок волшебства.

Ырының аялганың автору Батый Кенеш – Тываның база Россияның культуразының алдарлыг ажилдакчызы, композитор, ыраажы, самбист. А сөстүң автору Бижек Комбу – ыраажы, шүлүкчү, самчы, даш чонукчузу, хөгжүм херексели кылыр мастер, чуркчу, хөмден, багдан база эт кылыр, даараныр, улдулар кижидир. Хостуг хүрешке Ыраккы Чөөн чүктүң агаар шериниң база Ленинград хоорайның чемпиону. Ону Батый Кенеш тывага самбо хүрештин тывылганын төөгүп тургаш, 1997 чылдың март 27-деги «Хем-Белдири» солунга онзалап демдеглээн.

Бижек Комбу Тываның 20 чыл оюнда (1964) Кремль Ордунга болган көрүлденн лауреады. Оон соонда көдээ ажил-агы ажилдакчыларының Бүгү-россия көрүлдезиниң база лауреады. Оон даштан, ыяштан, хөмден кылган ажилдары Москвага, ылаңгыя Моолга болгулаан делгелгелерге каш-даа катап киришкен.

Бо чогаалчывыстың хей-ниити ажилына идепкейлиг, организацы, ылаңгыя улус-биле чугаалажып билир аажок. Экииргек, дузааргак, сагыш човаачал. Мен Москвага бир чедө бээримге, хамык хевиниң изинчин дээш, меңээ шериг плажын-даа, шериг майыктаажын-даа тураскаалга берди.

Оон намдар-төөгүзү Пушкин аттыг библиотеканың кижилер болгаш болушкуннар дугайында календарында парлаттыңан. Оон дугайында мен ынчан «Шынга» база үндүрген мен. Чимиза Даргын-оолдун «Центр Азии» солунга бижээни база солун. 1993 чылдың октябрьда Москвага болган месилдежишкынни, Ак Бажыңга боолаашкыннарны, ынчан Тываның элчин чериниң (Москва, Новый Арбат, 21) соңгазын ийи октуң өттүр шаапканын, телефоннажып орган Бижек Комбунуң шалаже калбаш дээнин, хамык улустуң өрээлдер аразына үңгөп турганын «Люди центра Азии» номнуң 3-кү томундан номчуп болур.

Алимаага хүннеткеш, авторнуң кулаан үзе ызыртып алганы солун. Ол үзүк кулактын төөгүзүн Батый Кенеш, ылаңгыя Бижек Комбу боду дыка каттырынчыг чугаалаар. А чогу «Алимааның» сөзү база элдептиг, ону ырлаан улус боттары база «таарыштырып» ап турарлар. Мен база бирээни «таарыштырдым».

Бичии мана, Алимаа!

«Алимааны» ырлаваан
Ашактар чок, Алимаа.
Аныяктар база-ла
«Алимаалаар», Алимаа:
Кожумаа:
Алимаа, Алимаа,
Ат-ла болган Алимаа.

Амыр-дыш-даа бербестээн,
Аяныг кыс Алимаа.
Бижек Комбу бижиирге,
Батый Кенеш ырлап каан
Биезги бо «Алимаа»
Бажым чиир-дир, Алимаа.

«Алималаар» болзумза,
Айыыл мыя, Алимаа
Кулак, думчук, чаак-даа чок,
Куруг каар мен, Алимаа.

Ашак мени төөредип,
Албыстава, Алимаа.
Бижек Комбу чедип кээр,
Бичии мана, Алимаа.

2007 чыл, июнь 19.

АЛИМААНЫҢ
АВТОРУ

Бижек Дойдулович Комбу 1937 чылдың март 1-де Тес-Хем кожунуң Нарынга төрттүнген. Школа соонда Кызылдың көдээ ажил-агы техникумун, Ленинградка профэвилелдерниң Дээди школазын дооскан болгаш бухгалтер, культура-чырыдышкын ажилының организацы-методизи, радиотехника станциязының механиги мергежилдерни чедип алган. Бодунуң колхозунга бухгалтерлеп, экономистеп, облсовпрофка методистеп, шеригниң команда-диспетчер пунктузунга операторлап ажилдаан. 1974 чылдан бээр – ССРЭ-ниң айыыл чок чер комитетиниң Моссовет аттыг дээди кызыгаар училищезиниң моол салбырының хелемечи башкызы. А авазы Сепчитмаа Дүңгүевна чогаалчы Олег Сагаан-оол-биле кады – МАР-ның баштыңчызы Ю. Седенбалдын чаңгыскурсчузу. Олар 1930-1935 чылдарда Иркутскиниң күрүне университетиниң ажилчын факультетин кады доосканнар.

МАР-ның кызыгаар шериниң майору Бижек Комбу Россия Президентизиниң чанынга 1991 чылда Тываның төлээ чери ажиттынарга, оон кол ажилдакчызына томуйлаткан. Сөөлгү чылдарда Россияның Чогаалчылар эвилелинге ажилдаан. Ол «Монголын нууң товчоо» деп Чингис-Хаанның тыва шериг баштыңчыларының дугайында номну очулдурган. Улуг хемчээлдиг «Тыва-орус-моол чугаа сөстүгүн» (разговорник) база белеткээн, менде бар. Оон «Казыргы», «Үлүүм», «Играем с солнцем в прятки» деп номнары уруглар чогаалына хамааржыр. Автор чогаалдарын «Пограничник» сеткүүлге, «Красная Звезда» солунга болгаш тыва парлалга үндүрген.

Мен 1990 чылда Бижек Дойдулович-биле кады Россия чогаалчыларының съездинге кады олуржур аас-кежик-ке таварышкан мен. Ынчан А. Даржай, М. Хадаханз, К. Черлиг-оол съездиниң делегаттары болган. Эвилелдин даргазы турган Сергей Михалковтуң холун тутар, чурукка тырттырар аргалыг болдум. Төөгүде эң-не дүшкүрлүг болгаш аңгылакчы съезд ол болган боор.

Ол-ла хүннерде, ажилымның аайы-биле, скауттарның Бүгү-делегей организациязының Совет уруглар фондузунга болган парлалга конференциязынга база кады кириштивис. Скаут шимчээшкинниң Бүгү-делегей организациязының чингине секретары Жак Морейонну, ЮНЕСКО-да ССРЭ-ниң турум төлээзи Владимир Ломейкону болгаш өске-даа сурагыг кижилерни аңаа көрдүвүс.

Компартия биле комсомол 1991 чылда дүжүп каарга, «Сылдысчы-гашты» акшаландырар чер чок болган. Тываның уруглар фондузун тыва

густунарга-ла (1986), оон чериниң (ынчан даргазы чы сайыт А.П. Морозов) кел турган болгаш, ССРЭ-ниң фондузунуң даргазы Альбер новтан акша чугаалажып барган. Ол херээм бүткен, «Сылдыс ам-даа үнмүшаан. А. Лиханов биле бис ийге бо конфере киржир чалалга берген, а Бижбу – уруглар чогаалчызы, Россия чогаалчылар эвилелиниң кеж

Мен оон бажыңыңа хонуп-даштан чонган шыдыраазын даа, ол өг-бүлениң шуптузуну бүрү хөгжүм херекселдеринге ырлап-хөглээрин-даа көрдүм. Мария Халбычовна-эмчи. А Шолбана деп кыстары сөөлүн, номика болгаш бизнес талазы амгы үениң чугула мергежит чедип алган болдулар. Биж ийи дүңмазы база хүндүткелжилер: Валерия – саң килди улус өөредилгезиниң килди күрүне страхованиезинге пенс же ажилдаан бухгалтер, бешу Мила – зоотехник, Тыва АССР Дээди Советиниң депутаты ч дөрт уруглуг. Угбашкыларның төлү база амыдыралчы. Долдуй ажыг салгалының аразындан ч Ларисаны адаайн. Ол – банк дакчызы, а ашаа Хосор Эрдэлуун – Тывага улуг теннисти аж чедишкынниң ажилдап турар тр башкы. Оон Негей Буян болгаш даа өөреникчилери Моолга, Кы безин чемпионнап турганнар.

Бижек Комбу МАР-ның 4 к лын болгаш 2 хөрек демдээн а Ол бистиң төөгүвүсте онзагай болуп, номнары, ырылары, талантызы, чогаалчы ажилды биле үлгерлиг, чонга чоргаара кижилерниң бирээзи. Тываның черинге ажилдап тургаш, Мос болгулаан Тываның делгелгелге, чыыштарына хуралдары ужуражылгаларга үргүлчү кир келгени база улуг ажил. Оон ол бодунуң намдарында ынчанаканы: «Төөгү эртемнериниң, тору С.Вайнштейнниң орус д очулдурган тыва сөстөрүн э хынап, чамдыкта диссертация галаан тываларны деткип, Мос эртемденнериниң мурнунга ч даа чугаалаар-дыр мен». Сура «Алимааның» авторунга тураскаа каш чыл бурунгаар оон 70 хар турган юбилейинде мындыг ш бижээн мен:

Алимаалап, тутсуп-ла о

Бижек! Сени Бижек-ле дээр.
Бижек звес, Кинжал-дыр сен.
Чоннуң чүрзэн чогаал-биле
Чона шаапкан Селеме сен.
Бижек, Кинжал, Селеме-даа –
Бирги Эрнн эдилели.
Ынчангаштың кижиге болган
Ындыг атка чаяттынмас.
Азы аваң божуп турда,
Адыр хачы тывылбаан бе?
Ачаң бижээ хинниң кескен,
Адың оон-на бодараан бе?
Адың, сөзүң аайлаш болгаш,
«Алимааның» өлүмү чок.
Чонар, чуруур, ырлаар, самнаар,
Чолуң, кежиң база муңчок.
Хостуг хүреш, самбо дээр сен.
Комедия артизи сен.
Хөгжүм ойнаар, хөглеп-чаңнаар,
Хөй-ле яныз салымныг сен.
Амыдырал шорааннарын
Адаккыр-ла ашкыладың.
Ам-даа арттар, чылдар көвей.
«Алимаалап, тутсуп-ла оо!

ЧООН-ХЕМНИНҮҮ УЛУГ ОВААЗЫН ДАГААН

Хемчик бажының үш хемниң биринде ыдык овааны да-
бай-Тайганы ыдыктап
ырының уланчызы болуп
ар. Ыдыктыг Бай-Тайганы
тып турар үеде делегей
ының башкызы Геше Джем-
тинлейниң келгени, ооң Ак-
сийниң йөрээлин кылып,
ытыр езулалдарны кылганы
Тываның эр хиндиктиг ки-
леринге өөрүшкү-маңнайлыг
тан.

Июнь 9-та Хемчик бажының
да кирген Кара-Чодадан

ырак эвесте Чоон-Хемниң улуг
оваазының дагылгазын чорут-
кан. Тоолдардан, өгбелерниң
дамчыыр чугааларындан алыр-
га, Хемчик бажының улуг хам-
нарын, ламаларын Тываның
эззи Норулха бурган башкарып,
эзир куш бооп хуулуп алгаш,
бүгүдени эскерип көрүп, удур-
туп турган дээр. Кара-Чоданың
кырында Бурган даа база бар,
ол эртине дага Норулха олуруп
алыр деп чугаа бар.

Хемчик бажының дагылга-
зынга чон хөй болган. Кара-

Чыраадан ырак эвес Сыынныг-
Чарыктың үстүңгө Сыргый-
оол Хомушкунуң өдзэнге ба-
йырлыг ажыдышкынны бо
одуругларның автору кылган.
Ырак оран дивейн, Тываның
алдарлыг артистери Борбак-оол
Салчак, Орлан Ооржак чонга
«Хемчик бажы», «Бай-Тал»,
«Бай-Тал кызы» дээш, өске-даа
ырларны тааланчыг бадырып,
йөрээл сөстөрүни чедиргеннер.
Тываның бир алдарлыг чурук-
чузу Александр Ойдул Кара-
Чоданың чурумалын кириген

тураскаалдыг чуруктарын артис-
терге белекке берген.

2015 чылдың дагылгазын
эрттирер хүлээлгени алган Сыр-
гый-оол Хомушкунуң уруглары
Василий, Долаана, Чойганмаа,
Шолбанай, Алдынай дээш, шуп-
ту күдээ-хүрегеннер, кензэттер
эрттиржи, «чону чоорган-на
болгай, келген аалчыларны
хүндүлээр, держе чалаары
хүндүткелдиг ажил-дыр» дээш,
келген кижилерни ашкарып-
чөмгөрип, хүндүлзэн.

Дагылга соонда оюн-тоглаа,

тыва хүреш, херээжен уруглар
ортузунга самбо хүрешти Чонда-
нов Кара-оол организастан. Би-
чии оолдар аразында хүреш мар-
гылдаазы база болган. Аңаа Аль-
берт Сыргый-оол бирги черни,
Саян Сарыг-Деге үжүүрлөшкен.
Маргылдааларның тиелекчи-
лери шыырак шаңналдар –
мотоцикл, телевизор, үш муң
рубль, акша шаңналдары, бууза
хайындырар сава ышкаш солун
белектерни алгылаан.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

КИЖИ АМЫТАННЫНҮҮ ДИРИГ АРТКАН ЧЕРИ – ДЕМИР-САЛ

Тоолчургу чугаалардан болгаш легендалардан амгы үениң
бадыткалдыг тывыжынче...

Шаг-шаанда чер кырынга
халап диргелип келген. Ди-
амытаннар турлаг черниң
гунда бичии-бичии бедик
перже суг улгадыр-ла де-
үнүп турган. Ол черлерни
гандыр суг диргелзе-дир-
е, бажын ашкан, суг халап
диргелени ол. Оон-даа бедик
ар, тайгалар чоогунга чурт-
чораан амытаннар суг халап
дыр-ла, улам бедикче дезип
турган чүве-дир. Ол улуг
ал эгелээр, аңаа удур де-
ахири-биле хөй улус демир-
даап алгаш, ооң кырынга
идаг талазынче эжиндирип
уткан дээр.

Бо-ла мынчаар кижии амы-
ның үре-садызы ол сал-
ынга чорааш, дириг арткан
стан тывылган чүве диве-
ле. Ол демир-сал ам-даа
да дааның кырында чыдар,
дугайында улуг эртемден-
аян-чорукчулар, чогаал-
ар боттарының орук демде-
деринде хөйү-биле бижип
ырганнар: Н.Ф. Катанов
«Урянхай черниң очерктери»
чып. Аян-чорук демдеглели
(Эки), Императорнуң Эртем
емиязының даалгазы-биле
чылда күүсеттиниң бижит-
н. И.Г. Сафьянов «Тоолдар
аш легендалар» 1903 чыл.
вич. «Урянхай Крайның
тери» 1910 чыл. Н.И. Лео-
Танну-Тыва, ак-көк хемниң
у» 1927 чыл.

И. Леонов боду 1894 чыл-
аян дагларының Амыл
зынга, Матвеевск деп ал-
уургайынга төрттүнген.
эртемден Н.И. Леонов хөй
териниң: төөгү, археология,
рафия, география, геоло-
эотектоника ажилдарының
вырын арттырган. Авазы
Георгиевна Сафьянова
синск садыгжызы Георгий
ович Сафьяновтуң уруу.

Менден-Хельфен «Азия
ынче аян-чорук» деп ном-
31 чылда бижээн. Мен-
ельфен Австрия чурттуг,
болгаш Гетеборг хоорайга
ип чораан. Социализмниң
ыгларында хандыкшааш,
чылда Москваның марк-
ленинизм институтунга
дай берген. 1929 чылда
чүк ажилчыларының
унистег университетиниң
нтилериниң үделгези-биле
Арат Республикага чораан.
чылда Америкаже көже
ш, аңаа «Азия Тывазыне

аян-чорук» деп дептерин 1992
чылда Лос-Анджелеске англи
дыл кырынга парлаткан. Беркли
университетинге Чөөн чүктүң
уран чүүл эртемдени, төөгү
эртемнериниң профессору бо-
луп, лекциялар номчуп чораан.

Сергей Шойгунуң «Уран-
хай. Тыва дептер» деп томунда
Демир-Сал дугайында база
бижиттинген.

1921 чылда ТАР тургустунган
соондан бээр Таңды-Тывазынга
чоруп чораан эртемденнер, ис-
текчи шинчилекчилер В.А. Обру-
чев, С.В. Шостакович, В.И. Дулов,
Р.М. Кабо, О. Менден-Хельфен
боттарының ажилдарында ол
дугайында делгеми-биле ажы-
дып бижээн. Бо эртемденнер,
чогаалчыларның Демир-Сал
дугайында арттырган бижи-
мелдерин К.Д. Адыг-Түлүш 2014
чылда үнүп келген чогаалында
каш одуруглары-биле быжылгап
база бадыткап турар. Адыг-
Түлүш Допчуң-оол оглу Кара-
оолдуң (Допчуң-оол Кара-оол
Тюлюшевич) «Скиф, хүн, түрк
Урянхайның хуулгаазын тывала-
ры» деп номундан үзүндү:

«Бурунгунуң мурнунда, «Сүт-
Хөл шалбаа чыдырда, Сүмбер-
Уула тей турда» деп турар
үелерде чурттап чораан чоннар
бодунуң тылтып келген черин-
ге, чижээлээр, бо Тываның
девискээринге, аразында кан-
дыг-даа үскүлежишкин, да-
йылдажышкын кылбайн чо-
раан чүве-дир. Аймак күрүнелер
боттарының аайы-биле-ле анаа
чурттап чораан, хааннар тур-
баан. Ол күрүнелерниң сайзы-
ралы дыка күштүг турган, эртем
бе азы боттарының угааны бе,
хуулгаазының күжү-биле бе.
Чуртталганың сайзыралы дыка
бедик турган. Дайын-чаа чок,
чүгле тайбың, эки үелер турган,
бот-боттарын өжзэннежи, чи-
жир деп бергелер турбаан.

Хенертен муңгаранчыг хөй
үер келген, ол үер бүдүн деле-
гейни шыпкан. Ынчан сугга бар-
ган күрүнелерниң чону дегере
кырылган. Ол үеде бир Ноян
деп кижии турган. Ол кижии эң-не
шыырак дээр улустарын улуг
демир салга олурткаштын, мал-
маганын ап алгаштын, салдап
чоруурга, чер көстүп келген,
тайга бажы. Ол тайга ам болза
Улуг-Хемниң ол чарыында Кам-
Буура-дыр, ындында Эйлиг-Хем
агып чыдар, бетинде Демир-Суг,
Эжим-Хем, Хаттыг-Тайга бар.
Буураның кырында мөген бар,

мөгенниң бичии ынды тала-
зында ам-даа демир салың чы-
дар. Бо салга турган улус артып
калган чүве дийин. Оон ам, суг
дөгбзэн тайгаларның бажын-
дан дириг арткан улустарны ол
сал-биле эккеп чыып-ла турган,
чыып-ла турган, а суг көдүрлү-
ле турган чүве-дир. Аң-мең база
ол Буура тайгазының бажында
дөгере чыгып келген. Кижилер-
даа, мал-маган-даа Кам-Буура
тайганың бажында сырый, ажа-
жып чурттап турган.

Хүн дузалаан, ол улуска.
Хүннүң чыры-биле, хүннүң
чылы-биле, хүннүң херели-
биле суг халап чавырып баткан.
Ынчан кээр, бистиң чуртувус-
ка, Буура тайганың бажында
кижилер, мал-маган, аң-мең, куш
артып каан бооп турар. Буура
тайганың бажында улустар
чер кургаан аайы-биле чоруп-
ла турган-дыр, янзы-бүрү чурт-
тарже, Азия, Европа, Соңгу
болгаш Мурнуу Америкаже,
Соңгу Африкаже, кайнаар-даа
делегейниң чоннары бооп тарап
чоруй барган. Ол улустарның
бүзүрелинде Деңгер Хүн бурган
бооп артып каан. Чүге дээр, суг
халап үезинде чүгле дээр,
хүн көстүр турган, чаңгыс чалба-
рыр бүзүрели дээр, Хүн турган.
«Суг халапты чавырылдырып
көр» деп Көк Дээрде Хүнден ди-
легни кылып турганнар. Ынчан-
гаш, кайы-даа чоннар шуптузу
хүннү кончуг үнелеп көөр турган.

Хөй санныг улус артып калган
хевирлиг, чаңгыс-чуңгус, ийи-
үш хире эвес, чүге дээр, ол
салдың дузасы дыка эки турган.
А чүге демир-салдап чораан,
ол үеде? Чүге дээр, ол үениң
улустарының угаанының сайзы-
ралы бир тускай турган. Ноян
деп кижиниң демир-салының
сугга салдап чорааны биске
болза хуулгаазының чүүл бооп
турар.

Европа чоннарында делегей-
ниң суг халавы (всемирный
потоп) база уттундурбаан,
Арменияда Арарат дагларында
Ной деп кижии улуг хеме-биле
чонну дириг арттырган деп чугаа
бар. Ол Библияда бижиттинген
чүүл чогу дүжүрү дүжүп ту-
рар, ындыг-даа болза Ар-арт деп
сын бисте Тывада, Саян сыны
болуп турар. Чүге дээр, амгы
Саян сыннары Ар-арт, ары
талазының, соңгу чүктүң артты
деп адап турган. Ар-арттын ын-
ды талазы, Ар-тиктиң далайы
чедир, дески черлер болгай,

ынчангаш «ар талаже, соңгу та-
лаже сөөлгү арт» дээр чүве-дир
бо. Саян (Ар) сыннары дээр
Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Хаан-
Дээр тайгазы, Самына сыны,
Эргек-Дыргак тайгазы, Өдүген,
а ооң мурнуу талазында турар
Буура тайгазы – эң улуг тайга
ол-дур. Ар-арттын Буура тай-
газын бетинден көөрге, мөген
бар, ындынче көөрге улуг хову-
ла болгай, шынап-ла, чеже-даа
кижи аңаа чыдып каап болур,
чеже-даа аң-мең, мал-маган
сыннып болур делгем чер-дир».

«Тываның тос эртинези» деп
телевилелге демир-салды кири-
бзэн бооп турар. Демир-салды
сонуургавазы дээр, төөгүнү
улус чедир билбестээнинде
бе, уттундурганында бе, азы
хоруп каанында чүве бе? Кижии
амытанниң дириг арткан черин
үнелээр ужурулуг. Херек кырында
тос эртинениң бирээзи Буура
тайгазының бажында чыдар
чүве-дир ийин.

Шинчилеп көөрге, Арменияда
Арарат деп даг чок болган. Ында
улуг хеме база чок бооп турар.
Төөгүнү шын төөгүлээр, шын
тайылбырлап бээр, меге кылдыр
тайылбырлаваз ужурулуг. Бисте
барымдаа – демир-сал бар ыш-
кажыл. Европа чоннарының Ной,
Арарат дагларының ачызы деп
турарында удурланы бербезин
дээштиң бистиң төөгүчүлөрнүң
бичии кортук чоруу турган хевир-
лиг. Европа чоннарының Библия-
зынга бижиттинген делегейниң
суг халавын (всемирный потоп)
бистиң өгбелеривис канчап сак-
тып чугаалап чораанын төөгүжө
амгы үеде чедир кирибзэн-дир.

Мен бичии турар үемде «Де-
мир-сал» деп туристер клуву
турган, улус Буура тайгазынче
үргүлчү походтаар, кырганнар
база төөгүлөп турар боор чүве,
«кижи амытанниң дириг артып
калган чери Буура тайгазының
бажында» деп. «Ам демир-сал
бар бе» дээш бис, школачылар,
ынаар база походтап, чедип ба-
рып, көрүп турдувус. Та канчап
кончуг улуг чудуктар ышкаш
дизип каан демирлер салдап
чорааны, кижии кайгаар чүве.
Ол-дур ол, хуулгаазын тывалар
дээр. Бистиң өгбелеривис
шыырак дээр угаан-сарыыл-
дыг улус чораан. Ынчангаш
делегейниң суг халавын бистиң
бир өгбевис баш удур билгеш,
салды белеткеп алган турган.
«Ыяш болза ирий бээр» деп
турган чорду, ол кижиниң чугаа-

зы-биле алырга, «демир иривес,
демир-шыдаар» дээр. Ол демир-
салы ам-даа Буура тайганың
бажында чыдар, дадара берген.
А ол демирни кайызын алган? Ол
дээр, химия, физика, металлур-
гия, демир, хүлер, алдын, мөңгүн
деп чүвелер суг халап үениң
мурнунда-ла, «до потопный» үеде
сайзырай берген турганы-дыр.
Сайзыраңгай күрүне турган,
чүгле дайын чок турган-дыр.

Чаңгыс кургаг черге чыдып
калган янзы-бүрү араатаннар,
аң-меңнер канчап, чүге бот-
боттарыңча халдашааныл? Чаңгыс
черге чыгып келген
хөй кижилер бот-боттарын чүге
чижишпзэн, өлүрүшпзэн, харын-
даа камгалажып, карактажып
турган? Эки деп турар үелер ол-
дур ол. Адааргажыр, өжзэргежир
деп амгы үениң аары турбаан
чүве-дир, ол үерге чедир».

Бо чылын Буура чырында
чыдар демир-салды тывары-
биле, ол демир-салды көргөн,
дыңнаан, ам-даа мында чурт-
тап, амыдырап чоруур улус-
биле Буура даанче массалыг
үнүүшкүн болур. Кажан, кайыын
шимчеп үнериниң дугайында
болгаш, каш хонук, канчаар
чоруурунун дугайында, ол үеде
канчаар белеткенип алырының
айтырыгларын «Шын» солунга
немей чарлаптар бис. Амды-
зында хайызындан медээ чет-
пейн барган азы демир-сал
дугайында дилээшкин чоруп
турарын дыңнаваан улустуң
кичээнгейинге: Демир-Сал ду-
гайында дыңнаан, ооң кайда
чыдарын билир улусту Андрей
Александрович Монгуш-би-
ле харылзажып, сүме кадып,
медээ бээрин хүндүткел-биле
диледивис. (Андрей Монгуштуң
телефон дугаары редакцияда
бар - ред.)

Андрей Монгуш демир-сал-
ды тывар дээр улуг ажилды
кылып чоруур эртемден геолог.
Боду Буура дааның кырынче
үш дакпыр үнүүшкүннү кыл-
ган. Ооң түңнелинде бо Буура
дааның кырында чаңгыс эвес
демир-сал чыдар деп бода-
ла ол кээр турар. Чүге дээр
демир-салдың чыдар кезектери
ында-мында көвей болуп турар.
Андрей-биле кады 2014 чылдың
август айда, база демир-салдың
кырынга 1984 чылда таакпылап
олурган кижии-биле кады үнүп
чорааш, тыппайн барган, бо
одуругларның автору

Сергей ШАГДЫР.

Байыр чедиришкиннери

Ававыс Зоя Дажыевна МААДЫ июль 14-те Чаа-Хөл кожуунун Ак-Туруг сумузунга малчын өг-бүлениң улуг уруу бооп төрүттүнген.

Ававыс бүгү назынында 40 чыл дургузунда кижизидикчи башкылап, өскүс уруглар харыылаар эргелелдин эргелекчизи бооп, уруглар садының эргелекчизи, Чаа-Хөл кожуунун Ак-Туруг сумузунун Төлээлекчилер хуралының даргазының оралакчысы, депутаты, кожуунун херэеженнер эвилелиниң кежигүнү, даргазы бооп хей-ле чылдар дургузунда чон мурнунга эки үрө-түннелдиг ажилдап, чонун буянныг башкызы бооп ажи-төлүн өстүрүп, башкының буянныг үүлөзүн бүдүрүп чораан.

Ававыс — кожуунун, Тыва Республиканың

Чазааның, Россия Федерациязының профсоюз эргелелдеринин хундүлүг бижикиринин эдилекчизи.

Бистиң ававыс 5 ажи-төлдүн, 5 уйнуктарның хундүткелдиг, энерелдиг кырган-авазы, чоргааралы, бүзүрели.

Ававыстың төрүттүнген хунун таварыштыр изиг байыр чедиришкан, ажил-ижинге ам-даа чедишкиннерни, амыдырал-чуртталгазынга өөрүшкүнү, аас-кежикти, ак орукту, буян-кежикти, узун назыны, быжыг кадыкшылды, делегейде эң-не эки чүүлдерни күзеп, Тываның өңгүр-чараш чечектерин чүгле ававыска төрүттүнген хуну таварыштыр сөңнээр-дир бис.

Уруу Айсуунадан, күдээзи Аястан.

Эргим, хундүлүг ававыс Санат Байыр-оол-овна Мөңгүн-Тайга кожуунун Мугур-Аксы почта шугумунда хей чылдар иштинде үрө-түннелдиг, чедишкинниг ажилдап чоруур.

Авыралдыг, эргим, ынак
ававыс сен,
Ачававыстың эргеленген
эжи-дир сен.
Ажи-төлүн энерелдиг
иези сен,

Уйнуктарың буянныг-ла энези сен.
Ажи-төлүн доруктуруп өстүрүп каан
Ававыска Почта хуну-биле

Аас-кежик, өөрүшкүнү, чедишкинни,
Арававыска хей-хей чылдар чурттаарыңны,
Кол-ла чүве каң дег быжыг кадыкшылды
Сеткиливис ханызындан күзевишаан,
Ававыска черге чедир мөгөйдивис.
Хундүткел-биле,

өөнүң ээзи, уруу, оолдары
күдээзи, керни база уйнуктарыңдан.

Чаа ном

«Барыксанчыг Барыын-Хемчиим»

Сагыш-сеткилдин хөөн-некчилери деп адаары кайгамчык тааланчыг ырларның автору, композитор Кара-Кат Очур-оолович Ооржак бодунуң амы-хууда юбилейлиг чылында чогадыкчы чедишкинниг ажилдап, «Барыксанчыг Барыын-Хемчиим» деп ырылар чыындызының номун чоокта чаа үндүрүп алган. Ында композиторунуң 60 ажи ырлары чыгынган. Хей кезин-ле төрзэн кожуну Барыын-Хемчикке тураскааттыңан, аттарын-даа көөргө, илден: «Ачам чурту Алаш хемим», «Асбестиг хоорайым», «Шекпээримни», «Беш чыл суурум», «Ак-ла хемим», «Эдегейим», «Хемчик хемим» дээш, оон-даа ыңай. Кара-Кат Очур-оолович ырларында чүгле төрзэн кожуну-биле кызыгаарланмайн, Тывавыстың өске-даа кожуннарын алгап-мактап турар, чижээ, «Чөөн-Хемчик — мээң чуртум», «Чадаанам», «Сүт-Хөл кожун», «Барыксанчыг Бай-ла-Тайгам», «Авыралдыг Мөңгүн-Тайгам», «Эрзин суурум» дээш, оон-даа өске.

Ырларның сестерин чамдызын боду бижзэн, чамдызы — өске авторларны. Оларның аразында Зоя Намзырай, Салим Сүрүн-оол, Чылгычы Ондар, Кара-оол Маспик-оол, Василий Монгуш, Алексей Бегзин-оол, Монгуш Доржу, Александр

Шоюн, Алдын-кыс Комбу дээш, өске-даа билдингир кижилер бар.

Номун авторунуң сөзү болгаш аялгасы бодуну «Баян-Колум» деп ырыда Актың Баян-Кол дугайында:

Кожа-кожа аалдарның
Кодан сыңмас көвей малы
Тайга эдээ Баян-Колда
Таваар, оожум ойттап

чоруур.
Баян-Колум, Баян-Колум
Бай-ла хемим Баян-Колум.
Бо одуруглардан ногаан шыктыг тайга эдээ черде эңмежок хей ак-чайт өшкү-хоювус, өске-даа хей улуг-биче малывыс тап-билээ ойттап чорууру, төрзэн бойдузувустун хевистелдир чаттылган чараш-каазы карака чуруттунуп кээр. База-ла сөзү болгаш аялгасы бодунуң «Дүжеп хонар ынак хемим» деп вальс темпилиг ырыда:

Авайымдан чүктенипкеш,
салдынмай, Аян-чорук кылып чораан
копкаларым, Ада-өгбем кыштаа, чайлаа
чуруттунуп, Адышта дег ол-ла хевээр
көстүп келир... Чырык черге чурттап чоруур
назынымда Шыктыг, көктүг кандыг оран
көрбедим дээр. Ынчалза-даа Алажым дег
эргим черни

Ыры-шоорга бижээштиң-даа ханмас-тыр мен.

Бо одуругларда авторнуң төрзэн черинге ынакшылы, чашкы шаанда оран-бойдузунга хоштүшөлзэн эргеленип өскени, ынак ада-иезиниң, акыларының, угбаларының эргим овурулары, кыштаа, чайлаа кажан-даа кая-даа уттундурбазын херечилеп турар. Кижиниң төрзэн чери дег эргим чер кайда боор.

Ырларының бирээзинде Тываның кончуг-даа ажил-ишчи, эрес-кежээ, чоргааранчыг, төлөптүг, солун кижилериниң бирээзи — «Алаш хемге төрүттүнген Алаш-оолду алгап» ырылаан:

Тыва кижиги төөгүзүнде
Тоолда малдың ээзи болган,
Чеди чүзүн кодан малы
Сес-ле чүзүн болу берген.
Элчигенниг Алаш-оол,
Эрес-кежээ Алаш-оол,
Алаш хемниң оглу
Ажил-ишчи Алаш-оол.
Кара-Кат Ооржактың ырылар чыындызы ыры-концерттерге, фестивальдарга, көрүлделерге культура ажилдакчыларынга репертуар тургузарыңа, профессионал-даа, чон иштинден ыраажылар-даа боттарының сагыжыңа кирер чараш, аяныг ырлар шилип алырыңа ажык-дузалыг болуру чугаажок.

Надежда ЭРГЕП.

ХҮЛЭЭП АП ТУРАР

Кара демир, өңнүг демирлер артынчыларын аар өртөккө хүлээп ап турар бис, база «Одежда» Каа-Хем кудумчузу, 94.
Тел. 8923384-38-78.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар
Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор — 2-01-35, редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис — 2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хей-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, Тел/факс (394-22) 2-30-69. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш каттап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 4677. Номерни парлааже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республикага хамааты камгалалын организастаа болгаш башкаарының дугайында дүрүмге өскерилти кириеринин дугайында

1. Тыва Республиканың Баштыңының 2014 чылдың октябрь 10-да № 211 Чарлы-биле бадылаан Дүрүмге дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 2 кезээнде:

а) 2.2 пункту дараазында эдилге-биле бижиер:

«2.2. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары боттарының бүрүн эргелериниң кызыгаарында:

хамааты камгалалды организастаарының болгаш башкаарының талазы-биле нормативтиг эрге-хоойлу актыларын ажилдап кылгаш хүлээп алыр;

хамааты камгалал талазы-биле күрүнө программаларын ажилдап кылыр;

Тыва Республиканың чурттакчы чонун камгалаарының болгаш хамааты камгалалдың планын доктааттыңан бүрүн эргезиниң кызыгаарында ажилдап кылыр база боттандыра;

хамааты камгалал талазы-биле хемчеглерни эрттирерин организастаар;

штаттан дашкаар аварий-камгалал кезектерни болгаш хамааты камгалалга хамаарышкан хемчеглерниң күүселдезин хандыра талазы-биле штаттан дашкаар кезектерни тургузуп турар организацияларның даңзызын тодарадыр;

Тыва Республикага хамааты камгалал талазы-биле хемчеглерни организастаарының боттарының эргелериниң кезин боттандыраын бот-боттарыңа дамчыдарының дугайында дугуржулгаларны күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары-биле чарар;

боттарының бүрүн эргезиниң кызыгаарында хамааты камгалалының күжүн болгаш чепсек-херекселдерин тургузар база белем байдалга тудар;

федералдыг хоойлу-дүрүмнер-биле болгаш Тыва Республиканың хоойлулары-биле доктааттыңан өске-даа бүрүн башкарып турар

адырға эргелерин боттанды 6) 2.4 пунктуга дараазылыг алды болгаш чедиги аб немээр:

«Доктааттыңан чурум-мааты камгалал категория хамаарыштырган организастаа хамааты камгалалга хамаат хемчеглерниң күүселдезин рар талазы-биле штаттан, кезектерни тургузар болга байдалга тудар.

1 болгаш II чаданың айымааржыр айыылдыг бүдүрүлтилерин, онза радиациялыг ядролуг айыылдыг бүдүрүлгө объектилерни, онза бедик ай гидротехниктиг тудугларын бедик айыылдыг гидротехниктиг тудугларын ажилдап киир организациялар база ол доктааттыңан чурум-биле камгалал категорияларыңа ыштырган III чаданың айымааржыр айыылдыг бүдүрүлгө объектилерин ажилдап киир турар организациялар штаттаар аварий-камгалал кезектерни тургузар болгаш белем байдалга тудар.»

2) 4 кезектиң 4.11 пункту үшкү абзазында «штатта каар аварий-камгалал кезектерни» деп сестерниң сөзү «болгаш хамааты камгалалга хамаарышкан хемчеглерниң күүселдезин хандыра талазы-биле штаттан дашкаар кезектерни» деп сестерниң сөзү.

2. Бо Чарлыкты «Тувинская» болгаш «Шын» солуннара лаар.

3. Бо Чарлыктың күүселдезин контролду Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчы В.А. Фалалеевке дагыыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА

Кызыл хоорай
2015 чылдың июль 4
№ 95

Маадыр-оол Калчанович КАЛЧАН

Бистиң ынак ачаваыс, кырган-ачаваыс, өгбөвис, хоочун журналист, республиканың массалыг информация чепсектеринин хоочуну, Күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчысы

Маадыр-оол Калчанович КАЛЧАННЫҢ

аар аарааш, 76 харлыында мөчээнин ханы кажыдал-биле дыңнадып тур бис.

Сөөлгү орукче июнь 15-те 13.00 шакта үдээр. Адреси: Московская кудумчузу, бажың № 103 квартира 31.

Харылзажыр телефон: 8-923-543-99-46; 8-923-269-16-63

«Шын» солунга хей чылдар дургузунда ажилдап чораан хоочун журналист, республиканың массалыг информация чепсектеринин хоочуну, Күш-ажылдың хоочуну, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчысы

Маадыр-оол Калчанович КАЛЧАННЫҢ

аар аарааш, 76 харлыында мөчээни-биле холбаштыр «Шын» солунуң коллективи, солунуң хоочуннары болгаш хоочун чөвүлели Маадыр-оол Калчановичиниң уругларының авазы, «Шын» солунуң хоочун ажилдакчысы Тамара Ховалыговна Калчанга, уругларыңа, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдал илередип тур.

Салым-чаянныг журналист Маадыр-оол Калчанниң окур-хевини сагыш-сеткилиске чуруттунуп артар.

«Шын» солунуң коллективи болгаш хоочуннар чөвүлел

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республиканың эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктү. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияга туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылар дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.